

ԿՐԾՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՅՆԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ.

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԹԻԻ Զ.

ՏԵՐԻ ԻԳ.

ՅՈՒՆԻՍ.

ՔՈՎԱՆԳԱԳՈՐԹԻՐՆ

ԿՐԾՆԱԿԱՆ.	ԱՐԵՏԱՐԱՆԻ զուտն անձուկ է	285
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.	Ս. ԳՐԻԳՈՐ Լ ուրացող Յուդիանոս (շարունակելի) Յ. վ. Մ.	305
	ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ բարոյագիտութիւն. (կըշարունակուի).	319
ԱԶԳԱՅԻՆ.	Ա. ԱԶԱՐԵԱՆ ճեմ. արեւելեան լե- զուաց Հաշիւը Արքեպիսկոպոս Զա- լալեանցի գումարի մասին ի 1890 ամի ԹԻՖԼԻՉԻ Հայուհեաց Բ. Բնկերու- թեան միջոցները	333 334
ՊԱՏՄՈՆԱԿԱՆ.	ՔԱՂՈՒԱԾԻ Երազրութեանց Սի- նոդի	336
	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԷ:	

ՎԵՂԵՐՁԵՊԵՏ

Ի ՏԳԱՐԱՆԻ յԵՐՈՅ ԿԱԲՈՒՂԻՅԷ ԷԶՈՒԱՆՆԷ.

ՌՅԻ—1891

ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ ՀՅՅՐԵՆԵՑ

ՊԵՏԵՑ

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐ Մ. ՓԱՓԱԳԵԼԱՆԵՑ

Երբ անգամ է երբորդ Սյրումիս որ պարունակում է իւր մէջ 20 մեծադիր լուսանկար պատկերներ Վայոց ձորում գտնուած ներկից իւրեանց անցեալ և ներկայ Համառոտ ծանօթութեամբ, աւելի հարուստ և ճոխ է քան առաջին և երկրորդ Սյրումը. զինքն ճանապարհածախսով 10 ըուր. կազմածին. իսկ անկազմը 50 կոպ. պակաս ստանալ ցանկացողները թէ առաջին թէ երկրորդ և թէ երրորդ Սյրումների համար զիմում են ԾԳՄԻԱԴՅԱՐԵԹ Կոմիտեի Կոմիտեի. կամ ուղղակի կազմողին՝ Վաղարշապատ լուսանկար Մ. Փափաղեանց:

Վաճառվում է

Նաև լուսանկար Մ. Փափաղեանի կազմած Հին և Նոր Կտակարանի լուսանկար պատկերներ նուրբ և մաքուր, թուփ 40 հատ — սորա բաժանուած են երկու մասի, իւրաքանչիւր մաս 20 հատական, մէն մի մաս ձեռակազմ լինելով. զինքն 6 ըուր. ճանապարհածախսով, ցանկացողները զիմում են Վաղարշապատ լուսանկար Մ. Փափաղեանցին:

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻԻ Զ. — ՇՐՋԱՆ ԻԳ.

1891

ՏԱՐԻ ԻԴ.

ՅՈՒՆԻՍ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԱՐԵՏԱՐԱՆԻ ԴԱԻՌՆ ԱՆՁՈՒՆ Է.

Մաէք ընդ նեղ դուռն . . . Բանդի ան-
ձուկ է դուռնն՝ և նեղ ճանապարհն՝ որ
տանի ի կեանս, և սակաւք են որ գտա-
նեն զնա. (Մատթ. Է. 13, 14):

Ես քրիստոնէութիւնից աւելի ընդարձակ բան չեմ ճանաչում.
չկայ մի գաղափար, որ նա չբովանդակէր իւր մէջ և նրան անսահ-
ման տարածութեամբ չընդարձակէր:

Զորօրինակ չառնե՞նք արդեօք Աստուծոյ գաղափարը. ի՞նչ էր նա հին աշխարհում: Իւրաքանչիւր ազգ ունէր իւր նեղսիրտ, բացառիկ, նախանձոտ և իրանց երկրպագուների կերպարանքով ստեղծուած աստուածները: Սոքա խիստ և մոայլ էին շիւսիսի ազգերի մօտ, ճոխ և գեղեցիկ Յունաց մօտ, արիւնըռուշտ և հեշտասէր Ասիայում: Հազիւ այստեղ կամ այնտեղ մի փիլիսոփայի յաջողում էր բարձրանալ այս ժողովրդական գաղափարներից բարձր և եթէ Սոկրատեսի կամ Սենեքայի բանականութիւնը կարողանում էր ըմբռնել Աստուծոյ միութեան գաղափարը, բայց և այնպէս այդ վերացական ըմբռնումն չէր դառնում նոցա աչքում կենդանի էակ, առոր նոքա կարողնային բարձրացնել իրանց հայեացքն և վերառաքել իրանց աղօթքները: Բայց յայտնուում է Յիսուս Քրիստոս և մի խօսքով քանդում է պատնէշներն, որոնք հոգիք բաժանում էին միմեանցից «Կայ ժամն, երբ ոչ այս լերան վերայ, ոչ Նրուսաղէմում կերկրպագէք Հօր . . . Աստուած հոգի է, հոգւով և ճշմարտութեամբ պարտ է Նրան երկրպագանել»: Ինչ որ վարդապետն ասաց, նոյնը քարոզեց աշխարհին և Ս. Պօղոսը. «Մի է Աստուած և Հայր ամենեցուն», քարոզում է նա հեթանոսներին, «Նովաւ կեամք և շարժիմք և եմք»: 18 դար անցել է այս ժամանակից և ես լսում եմ բոլոր իմաստուններին, որոնք պարծենում են, թէ Աւետարանից էլ բարձրացել են և ի զուր որոնում եմ նոցա մէջ գէթ մէկին, որ կարողանար ինձ տալու Աստուծոյ մասին աւելի ընդարձակ, վսեմ և փառաւոր գաղափար:

Առնե՞նք արդեօք մարդկութեան գաղափարը: Դուք գիտէք թէ ինչ էր նա հին աշխարհում: Ազգերն էլ իրանց աստուածների նման բաժանուած էին: Յոյնի և Հռովմայեցու համար օտարականը բարբարոս էր. ոչ մի վսեմ գաղափար չէր միաւորում հոգիք, ամենաքաղաքակիրթ ազգերի հասարակութեանց մէջ դէմ յանդիման կանգնած էին հարստահարողն և հարստահարեալը, ստրուկն և քաղաքացին, որ ազատ էր կոչուում: Այստեղ կամ այնտեղ որեւէ բարձրաթուիչ միտք հեռու խաւարի մէջ տեսնում էր համաշխարհային քաղաք, որ պէտք է ժողովել իւր մէջ ազգերին և Կիկերոնը թոթովում էր, «մարդկային ազգի սէր» վսեմ խօսքերը: Բայց այս

ամենը սրտերի վերայ չազդող լոկ թոյլ ցնորքներ էին և աշխարհիս մէջ միակ իրացած միութիւնն էր ընդհանուր ստրկութիւնն, ընդհանուր ստորացումն մի բռնութեան ներքոյ: Բայց երևում է Քրիստոս և ասում է իւր Հետևողներին. « Դուք ամենեքեան եղբարք էք, որովհետև մի է ձեր Հայրն, որ երկնքումն է»: Ս. Պօղոսը այս նորութիւնը աշխարհ տարածում է և ասում է Հետեւեալ զարմանալի խօսքերը. « չկայ այլ ևս ոչ Հելլէն և ոչ Հրէայ, ոչ բարբարոս և ոչ Սկիւթացի, ոչ ստրուկ և ոչ ազատ, ոչ արական սեռ և ոչ իգական: . . Աստուած մի արիւնից առաջացրեց բոլոր մարդկային ազգը»: 13 դարեր անցան այն ժամանակից, և ես ի՞նչուր որոնում եմ մարդկային մտքի ստեղծած դրութեանց մէջ (սիստեմ) մէկն, որ ինձ կարողանար Հաղորդել մարդկութեան մասին սրանից աւելի ընդարձակ, աւելի վսեմ և աւելի փառաւոր գաղափար: Ի՞նչ եմ ասում, այս գաղափարը մարդկային միտքն ոչ միայն աճեցնել չկարողացաւ, այլ ներկայումս Հազիւ սկսաւ նրան ըմբռնել: Որպէս զի Ափրիկեցի Սեամորթը, որի մարդկային արժանիքը նա ճանաչեց, կարողանար բռնել իւր իրաւացի տեղը ընդհանուր ազատութեան սեղանի մօտ, դեռ երեկ ևս Հարկաւոր էր միլիոնից աւելի մարդոց կեանքը զոհել, և որպէս զի մենք սովորեինք հրաժարուել մեր եսականութիւնից և տեսնել, յարգել ու սիրել իբրև մեր եղբօր խեղճ, տրգէտ, բարոյապէս անկեալ արարածին, սորա համար Հազիւ բաւական եղան Աւետարանի բոլոր հրաւերներն ու Աստուծոյ Հոգւոյ բոլոր ազդեցութիւնը:

Վերջապէս երբ խօսք է լինում մարդուս նշանակութեան մասին, տեսէք թէ նա ինչպէս բարձրանում է և վսեմանում քրիստոնէութեան լուսով: Մարդկերանցից ամենախեղճի համար անգամ նա նպատակ է դնում կատարելութիւնը. դեռ այստեղ, երկրիս երեսին, նա բաց է անում նորա առաջ յաւիտենական կեանքն, այն կեանքն, որոյ մէջ նորա բոլոր էութիւնը զարգանում է և նորոգում ըստ պատկերի Աստուծոյ, այն ինչ մահը տալիս է նրան բարձրանալու դէպի այս փառքը, դէպի այս անսահման զարգացումն, որոյ մասին Ս. Պետրոսը զարմանալի համարձակութեամբ խօսում է, մարդուս «Աստուծոյ էութեան մասնակից» կոչելով:

Վսեմ, բայց տխուր կոչումն և նշանակութիւն, ըստ որում նա ընտրեալ Հոգիների մէջ, որոնք ճշդութեամբ հասկանում են այն, յարուցանում է անհանգստութիւն և խուլ վիշտ: Ինչիցն է այդ միշտ նրանց վշտացնող դժգոհութիւնը, որ առ ոչինչ է համարել տալիս նրանց իրանց կատարած բոլոր ճգնութիւնք և սխրագործութիւնքը: Ինչիցն է այդ ձգտումն դէպի անհասանելի նպատակն: Ինչիցն է այդ միշտ ընդարձակուող սէրն, որ աւելի և աւելի ընդլայնում է նոցա Հոգսերի շրջանն, որ նրանց գգայուն է անում ամենահեռաւոր վշտի և զրկանաց համար էլ, որ պատճառած է ում և իցէ աշխարհիս միւս ծայրում: Ինչիցն է այս ամենը. նրանիցն է, որ քրիստոնէութիւնը հրաւիրում է, կոչում է նրանց դէպի անսահման բարոյական կատարելութիւն, դէպի Աստուածանմանութիւն: Հարկ է արդեօք զարմանալ, որ աշխարհս ենթարկուում է այս ազդեցութեան: Հարկ է արդեօք զարմանալ, որ յառաջադիմութեան հաւատը ծնաւ այս վարդապետութեան ազդեցութեան ներքոյ և կարող եղաւ միայն քրիստոնէութեամբ իրադործուել: Հարկ է արդեօք զարմանալ, որ մինչդեռ բուդդայականութեան ու մահմետականութեան ազդեցութեան ներքոյ ազդելը թուլանում են և ծիրում անյոյս բթամտութեան մէջ, գիտութիւնն, ազատութիւնն և լուսաւորութիւնը հետեւում են կրօնական ճշմարտութեան արեգակին, բարձրացող և յալթական ընթացքով: Այո՛, ես էլի ի գուր որոնում եմ մի այնպիսի վարդապետութիւն, զրութիւն (սիստեմ)՝ որ կարողանար բանալ մարդուս Հոգու առաջ այնպիսի ապագայ, այնպիսի հեռանկար: Անշուշտ այդպիսի չէ այն առանց զաղափարի գիտութիւնն, որ, իրան դրական մականունը սեպհականելով, կամենում է փակել մարդուս սահմանի մէջ և արգելում է նրան փորձով հասնել լինելու, թէ ինքն ուստի գալիս է և ուր է գնում, կարծես մարդս իւր սրտի մէջ չէ կրում անսահմանը, կարծես նա իւր Հոգւոյ բոլոր դրդմանց և զգացմանց մէջ երես չէ զարձնում շօշափելի իրականութիւնից, կարծես նրան կարելի է գոհացնել, կոչելով նրան միայն ամենից բանաւորն ու իմաստունը կենդանեաց մէջ:

Այսպէս որ կողմից էլ որ նայում եմ Աւետարանի վերայ, ես

տեսնում եմ, որ նա անսահման չափով ընդլայնում է մարդկութեան միտքը, հետազոտութիւնքը, յոյսերն և համակրութիւնքը:

Բայց և այնպէս ամենուրեք, ուր միայն ճշմարտութեամբ քարոզուել է քրիստոնէութիւնը, նա միշտ մեղադրուած է եղել անձկութեան մէջ: Նա ասում եմ, ճշմարտութեամբ քարոզուած, որովհետեւ, ես գիտեմ, որ կայ մի տեսակ քրիստոնէութիւն, որ երբէք չէ արժանանում այն մեղադրութեան, որին աշխարհը տանում է և որին նա հեշտութեամբ յարմարուում է: Սա այն քարոզիչների քրիստոնէութիւնն է, որոնք գտնում են միջոց ամենքին հաճոյանալու, իւրեանց ունկնդիրների գաղտնի բնազդումները շուրջորթելու, ապացուցանելու նրանց, որ վերջ ի վերջոյ էլի նոքա են ամենից լաւ և հաւատացողներ քան որքան կարծում են իրանք և միշտ նրանց իրանցից գոհ անել գիտեն: Այս այն թեթեւ հաւատն է, որ չէ վշտացնում, չէ վիրաւորում, չէ սարսափեցնում, բայց . . . և ոչ դարձնում է: Որ նրան չեն մեղադրում անձկութեան մէջ, այդ ինձ չէ վարմացնում, այլ ինձ վրդովում է այն, որ այդպէս քարոզած հաւատի մէջ լսում են Աւետարանի ձայնը:

Բայց ուստի՞ է այդ յանդիմանութիւնը անձկութեան մասին, յանդիմանութիւն, որին միշտ ենթարկուում է ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը: Հարկ է արդեօք դուրս մասին բոլոր պատասխանատուութիւնը գցել նորա ներկայացուցիչների վերայ: Արդեօք մինչև այդ աստիճան թոյլ է մեր բնութիւնն, որ ճշութիւնը գոյութիւն չկարողանար ունենալ, առանց անձկութեան մէջ ընկնելու: Այս վերաբերութեամբ անկեղծ լինինք մեր առաջ և վարժուենք խոնարհելու: Այո՞, ամեն ժամանակ քրիստոնեայք ընդարձակութեան, լայնասրբատութեան թերութեամբ իրանք վտանգի են ենթարկել իրանց այն գործն, որ պարտական էին պաշտպանելու: Սկսած առաջին աշակերտներից, որոնք հեռացնում էին Քրիստոսից Քանանացի կնոջ, կոյրին և այն մանկանց, որոց Քրիստոս կամենում էր օրհնել, ամեն ժամանակ Քրիստոսի հետևողները ճգնում էին դէպի նա տանող ճանապարհը դժուար հասանելի անել և յաճախ բոլորովին անհնարին: Քրիստոսի և հոգիների մէջ նոքա անջրպետ դնում էին՝ ոմանք — իրանց աւանդութիւնքն ու եկեղեցին, այլք — իրանց կարգերն

ու զրուծիւնքը, իսկ ամենն — իրանց մոլորութիւնքը, նախապաշարմունքն ու իրանց հոգեւոր հպարտութիւնը, Սի կարծէք, թէ ես այստեղ ակնարկում եմ եկեղեցին բաժանող կուսակցութիւններին որ և է մէկի վերայ *), ես միայն մատնացոյց եմ անում բնական սրտի հակամիտութիւնն, որ դժբաղդաբար, յայտ է դալիս ամեն կուսակցութեանց մէջ, և եթէ դուք ինձ կհարցնէիք, թէ նա ներկայումս ինչ ձևով ու կերպարանքով երևում է, ես ձեզ կպատասխանեմ. «նա արտայայտուում է դատապարտութեան այն զգուելի հոգւոյ մէջ, որ ուղղած է ոչ թէ վարդապետութեանց դէմ, որ իրաւունք ունինք քննելու և ճանաչելու, այլ անձանց դէմ, որոնց միայն Աստուած է ճանաչում և որոնց դատապարտելը մեզ արգելուած է: Ես այստեղ րմ բոլոր միտքս կարտայայտեմ, ես տանջուում եմ, երբ տեսնում եմ, թէ որպիսի թեթևամտութեամբ մենք ում կամենում ենք տալիս ենք կամ խլում քրիստոնէի անունը, կարծես փորձը մեզ ցոյց չէ տալիս մեր այս գործողութեան հարեանցիութիւնն ու կամայականութիւնը, կարծես մի աւելի պակաս լուսաւորեալ մարդ չէ կարող ծառայել Աստուծոյ աւելի հաւատարմութեամբ, քան մի այլ անձն, որոյ դաւանութիւնն աւելի ճիշդ է և կատարեալ, կարծես շատ մարդոց սիրտը հազարապատիկ աւելի լաւ չէ, քան խելքը, վերջապէս կարծես Աստուած մեր առաջ բաց է արել այս կամ այն մարդու ներքինն և նորան սպասող վերջնական վիճակը: Այս ասելից յետ, ես հարցնում եմ ինձ, արդեօք բաւական են այս պատճառաբանութիւնք բացատրելու համար թէ, ինչու Աւետարանը մեղադրուում է անձկութեան մէջ: Ոչ, եղբարք, այս մեղադրութեան իսկական պատճառն իրան Աւետարանի մէջ է: Եթէ նրան քարոզողները անմեղ էակներ էլ լինէին, մինչև անգամ հրեշտակներ, նա աւելի ազատ չէր մնալ այդ մեղադրանքից. Ի՞նչ եմ ասում, արդեօք նրան (աւետարանը) աշխարհ չբերեց Սուրբն և արդարը, նա, որ էր ինքն սէրը: Բայց արդեօք Յիսուս Քրիստոս ազատ մնաց այդ մեղադրու-

(*) Քարոզիչը խօսում է բողոքական հասարակութեանց մասին:

թիւնից: Ո՛չ, նա ընդունեց այն, նա անձկութիւնը աւետարանի էական յատկութիւններից մէկն արաւ, հէնց նա ասաց այս զարմանալի խօսքերը. «մտէ՛ք ընդ անձուկ դուռն»: Լնդունենք ուրեմն այս խօսքն և Աստուծոյ օգնութեամբ աշխատենք նորա իսկական միտքը գտնելու:

Այս մտքի խորքը թափանցելով ես ամենից առաջ տեսնում եմ, որ աւետարանի ճանապարհը նեղ է, որովհետև նա ճշմարտութեան ճանապարհ է:

Այս միտքը կարող է նորօրինակ — յարակարծական թուիլ, բայց ամենապարզ դատողութիւնը կարգարացնէ նրան:

Ընդունենք, որ Յիսուս Քրիստոս փոխանակ ասելու. «ես եմ ճշմարտութիւնը. Ո՛չ որ չէ կարող գալ Հօր մօտ, բայց եթէ ինձ մով», ասէր. «ես եմ մէկն այն ճանապարհներից, որոնք տանում են առ Աստուած» դիցուք, թէ Ս. Պօղոս փոխանակ ասելու «չկայ փրկութիւն ոչ որք մէջ, բայց եթէ ի Քրիստոս» ասէր, որ մարդկութեան փրկութեան միջոցներից մէկն է Քրիստոս. դիցուք թէ Ս. Յովհաննէսը փոխանակ ասելու, «ով Յիսուսի Քրիստոսի վարդապետութիւնը չունի, նա չունի Հօրը», ասէր, թէ Յիսուս Քրիստոսի միջնորդութեամբ Աստուծոն կարելի է ճանաչել աւելի լաւ. քան որևէ այլ ճանապարհով. ընդունենք, որ Ս. Պօղոսը փոխանակ ասելու «միայն մի Հաւատ կայ», ասէր, որ ամեն անկեղծ Հաւատ Հաւասարապէս լաւ է. ընդունենք մենք էլ, որ փոխանակ ձեզ ասելու, Աւետարանը քարոզելով, «ահա ճշմարտութիւնը», ասէինք, «այս է մեր կարծիքը». այսպէս ասելից յետ. կարծում էք արդեօք, որ այդպէս արտայայտած քրիստոնէութիւնը գէթ մի բոպէ կմեղադրուէր անձկութեան մէջ: Անշուշտ, ո՛չ. ինչո՞ւ ուրեմն լինում է այդ մեղադրութիւնը: Նորա Համար, որ նա իրան արդարութիւն է Համարում և քարոզում:

Երբ քրիստոնէութիւնը յայանուեցաւ, աշխարհումս տիրում էր անսահման ներողամտութիւն. ամեն կրօններ, ամեն կարծիքներ դաւանուում էին, ամենատեսակ չաստուածապաշտութիւնք անարգել կատարուում էին: Հռովմը իւր ամենընդարձակ տաճարը բաց էր արած իւր նուաճուած ազգերի ամեն չաստուածների Համար և

այս Պանթէոնում — ամենագլից մեհեանում կուոց արձանները հազարներով էին: Եթէ Կեսարի ժամանակի մի փիլիսոփայի, զորօրինակ Կիկերոնին, ասէին, որ շուտով արիւն կթափուի կրօնական գաղափարների համար. նա գուցէ գժգոհութեամբ կամ գոնէ երկբայութեան ժպիտով կմերժէր այդ միտքը: Բայց ահա, 100 տարի յետոյ, հռովմայեցի նախնադասները պաշտօնական հաւատաքննիչներ դարձան, սկսուեցան այն զարհուրելի հալածանքներն, որոնք պէտք է երեք դար շարունակուէին: Ինչիցն էր այս: Նրանիցն էր, որ քրիստոնեայք, Աւետարանն աշխարհ մտցնելով, չէին ասում. «ահա մի կրօն էլ», այլ ասում էին, «ահա ճշմարտութիւն»:

Այս անձկութիւնը տանելի չէր և այս նոքա շուտով հասկացան: Այժմ կրօնական ազատութիւնն արմատացել է մեր բարուց մէջ այնպէս, որ այլ ևս արմատախիլ չի լինիլ: Ես դրանից չեմ երկնչում, ընդհակառակն ուրախանում եմ: Վերջապէս աշխարհը հասկացաւ, որ մարդկային հոգին անմիջապէս կախումն ունի Աստուծմէ, և ոչ մի երկրաւոր իշխանութիւն նորա վերայ իրաւունք չունի, երբ խօսքը նորա հաւատի մասին է: Ահա ազատութեան բռն սկզբունքը — իսկ աւետարանական և յիրաւի աստուածային սկզբունք, որ մատնացոյց է արած Ֆիսուս Քրիստոս այն օրն, երբ ընդ միշտ ազատելով հոգին ամեն բռնութեան լծից, նա ասաց, «տուք զկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ՝ անմահ խօսքերը: Բայց ոչ միշտ այսպէս են հասկանում ազատութիւնը: Շատերի աչքում ներդաւմտութիւնը սկեպտիկականութեան (երկբայութեան) գուստը է և այս կողմանէ նա նրանց հաճոյական է: Մեր դարը զարմանալի ընդարձակութեամբ է վերաբերուում դէպի ամեն կրօնական կարծիքները:

Նա ոչ միայն նրանց արհամարհանօք չէ մերժում, ինչպէս անում էին 100 տարի առաջ, ոչ միայն նոցա վերայ չէ նայում, իբրև եկեղեցականներին վերաբերեալ գործի վերայ և խաբեբայութեան վերայ, այլ մինչև անգամ նրանց համարում է մարդկային հոգւոյ ազատ և խորին զեղմունք և այս հիման վերայ ժողովում է նրանց և հետաքրքրութեամբ ուսումնասիրում է նրանց և, եթէ նոքա վսեմ են և բանաստեղծական, նա վերաբերուում է դէպի նոքա յարգելի համակրա-

նօք: Բայց զի կրօնը, նրան ներկայանալիս, ասէ. «ես եմ ճշմարտութիւն», դրան նա տանել չէ կարող:

Հաւատացէք մեր փորձառութեան: Կայ մի գաղտնի բնագղումըն, որ ցոյց է տալիս մեզ, թէ մեր քարոզներում ինչն է հաճոյական և ինչն է վրդովում և վիրաւորում: Քանի որ մենք բաւականանում ենք հոգիքը շարժելով, նկարագրում ենք մեր բարոյական ախտերն և տանջանքը, հրաւիրում ենք դէպի մարդասիրական զգացմունքներ, մենք բնաւ չենք հանդիպում դիմադրութեան, բայց հէնց որ առաջ ենք բերում յայտնագործուած ճշմարտութիւնը, հէնց որ խօսում ենք յանուն մեզ սահմանափակող, կաշկանդող հեղինակութեան — իսկոյն ամեն համակրութիւնք հեռանում են մեզանից:

Բայց որպիսի՞ գաղափար են կազմում մեր կոչման, պաշտօնի մասին: Ինչո՞ւ էք դուք այստեղ հաւաքուել: Արդեօք նորա համար, որ լսէք մի մարդու կարծիքը, Թէ՞ նորա համար, որ մենք ամենքս էլ միասին խոնարհենք Աստուծոյ ճշմարտութեան առաջ: Ահա՛ հարց: Հարկ է ընտրութիւն անել Աւետարանի և դպրոցի մէջ: Իմ վերաբերութեամբ, ես ուղղակի ասում եմ, որ եթէ ես այլ ևս հաւատալիս չլինէի, որ Աւետարանն անպայման ճշմարտութիւն է, եթէ ես ձեզ այստեղ ոչինչ առաջադրել չկարողանայի բացի իմ կարծիքներից սև յոյսերիցս, որքան էլ սոքա վսեմ՝ և միութարական երևէին — ես կիջնէի այս ամբիոնից և փիլիսոփայութեան դպրոց կբանայի, ուր յանուն իմ բանականութեան, ես կդառնայի դէպի այլոց բանականութիւնքը, ինձ կհետևէր ով կկամենար, բայց այնտեղ ես գոնէ կեղծ դրութեան մէջ չէի լինիլ, և իմ խիղճս հանգիստ կլինէր: Եթէ ես այստեղ մնում եմ, եթէ ես ձեզ այստեղ առաջադրում եմ, իմ թոյլ խօսքերով, ոչ թէ կարծիքներ, այլ հաստատ տեղեկութիւնք, ոչ թէ հարցեր, այլ պատասխաններ, դորա պատճառն այն է, որ ես միասին ձեզ հետ լսում եմ և պաշտում նրան, Ով սասաց աշխարհին՝ ես եմ ճշմարտութիւն:

Բայց և այնպէս, ամեն այլ ասպարեզներում, մեր սերունդը ամենայն յօժարութեամբ լսում է ճշմարտութիւնը: Զորօրինակ նա գիտէ, որ գիտութեանց մէջ միայն ճշմարտութիւնն է լաւ, օգտա-

ւէտ և արդիւնաւոր: Երբ մի գիւտ անող, յայտնի երևոյթների իսկական օրէնքը գտնելով, առանց տատանման մի կողմն է թողնում բոլոր նախկին բացատրութիւնք և ասում է. «ահա ճանապարհն, որով հարկ է ընթանալ» — անշուշտ ոչոք նրան չի մեղադրիլ անձկութեան մէջ, ընդհակառակն նրան կհետեւեն այդ ճանապարհով. ամեն ոք զգում է, որ անմտութիւն կլինէր անտարբեր մնալն կամ կանգ առնելն այդ գիւտի առաջ, այլ և հաստատելը, թէ ամեն ճանապարհներն էլ լաւ են, ամեն բացատրութիւնք ճշմարտանման են: Ինչո՞ւ կրօնի գործում այլապէս են վարուում:

Ինչո՞ւ, եղբարք: Որովհետեւ այլ ճշմարտութիւնք բնաւ չեն շօշափում մեր բարոյական անկախութիւնն, ընդհակառակն, դեռ մեր նիւթական բարօրութեան նպաստում էլ են: Այլիս չէ կրօնական ճշմարտութեան բնաւորութիւնը. Սա — եթէ միայն նա գոյութիւն ունի — պէտք է ամեն բաների ճշմարտութիւնը լինի: Նա պէտք է իշխէ մեր մտքերի ու կամքի վերայ: Այլապէս ի՞նչպէս կարող էր լինել: Կրօնական ճշմարտութիւնը — սա կրկին գտնուած Աստուածն է, իսկ մեր յարաբերութիւնը դէպի Աստուած կարող է լինել միայն հնազանդութեան, հպատակութեան յարաբերութիւն. եթէ Յիսուս Քրիստոս ասում է ճշմարտութիւն, դուք չէք տեսնում արդեօք, որ այդպիսի դէպքում իմ բոլոր կեանքս պէտք է ուղղած լինի դէպի այն նպատակն, որ Նա ինձ ցոյց է տալիս և որ ես պէտք է հրաժարուիմ իմ հպարտ անկախութիւնիցս: Բայց ուզում են պահպանել իրանց անկախութիւնը, և պահանջում են ազատութիւն կեանքի, պարտականութեան, Աստուծոյ, յաւիտենականութեան վերաբերմամբ հաւատալու այնպէս, ինչպէս իրանց հաճոյ է: Անտանելի է նրանց Աստուծոյ պատրաստ ճշմարտութիւնն ընդունելը, ճշմարտութիւն, որ երկրպագութիւն է պահանջում: Սորա պատճառն այն է, որ մարդուս իմացականութեան հպարտութեան մէջ կան գաղտնի և խորհրդաւոր բաւականութիւնք, որոնք արբեցնում են նրանց, ոչք խորասուզուում են նոցա մէջ — բաւականութիւնք որոնք բոլոր զգայական գոլարձութիւններից բարձր են: Ինչպէս քաղցր է մտքի ազատութիւնը, մտքի, որ ոչնչով կաշկանդուած չէ, որ կարող է ազատութեամբ ճախրել մարդկային կարծեաց և համոզ-

մանց եթերում, առանց սրանցից մէկին էլ ենթարկուելու, իւրաքանչիւրից քաղելով այն, ինչ որ հրապուրիչ է և մերժելով, որ ինչ խիստ է, ինքն իրան մոռանալով այս խաղի մէջ, որ զբաղեցնում է և գոհացնում մարդուս անյագ քննասիրութիւնը: Նւ ինչպէս նախանձելի է ներկայումս ընտիր կրիտիկոսի և սրամիտ անձնաւորութեան համբաւը:

Միթէ կայ աւելի մեծ բաւականութիւն քան արհամարհելն ամեն պայմանական գաղափարները, քան շատ բարձրից նայելը մարդկային կարծեաց և կրքերի պատերազմի վերայ, ամեն ինչ իբրև դատաւոր գնահատելն և երբէք ճշմարտութեան դերի չդառնալը: Ահա այստեղ է ժամանակակից քննադատութեան վտանգը, քննադատութիւնը մեծ է և արդիւնաւոր, երբ որոնում է ճշմարտութիւն, որպէսզի սրան ճանաչէ և յարգէ, իսկ մահուան և լուծման զօրութիւն է դառնում, երբ գաղարում է ճշմարտութեան հաւատալ:

Ո՛հ, ո՞վ չէ ճանաչում այն ախտաւոր — հիւանդոտ սկեպտականութիւնն, որ անընդունակ է զբաղան ինչ ասելու և մի եզրակացութեան հասնելու, որ միշտ որոնող և երբէք չգտնող է, յաւիտեան կարծիքների ու տպաւորութեանց ետեւից ընկած է և երկընչում է ճշմարտութեան նեղ ճանապարհի վերայ կանգնել: Ո՞վ չէ առել նորա սարսափելի զօրութեան փորձը թշուառ ըողպէներին, երբ մարդուս խիղճը լուում է և հոգին մոռանալով իւր կոչումն, անձնատուր է լինում ներկայ մեղկացուցիչ գայթակղութեանց:

Զգուշանանք, եղբարք, շատերը նրան անձնատուր լինելով մեռան, զրկուելով ճշմարիտ կեանքից. որովհետև նոքա անցյալն ճշմարտութեան մօտով, առանց նրան հետևելու և հրաժարուելով նրան անձնուիրութեամբ և հեղութեամբ ծառայել, նոքա անընդունակ դարձան նրան ճանաչելու և վերջացրին իրանց կեանքը Պիղատոսի խօսքերով, թէ «ինչ է ճշմարտութիւնը»: Զէ կարելի առանց պատժուելու խաղ բռնել այն բանի հետ, որինչ ամենասուրբն է և ամենից նշանաւորն երկրիս վերայ. մինչև անգամ ատելութիւնն այնպէս վտանգաւոր չէ, ինչպէս այդ թեթեամտութիւնը: Ո՞վ տանտանուող հոգիք, անհաստատ հանճարներ. ձեր փրկութիւնը հաւատի և հնազանդութեան մէջ է. մոէք անձուկ ճանապարհը, սա

միայն է, որ տանուում է դէպի կեանք:

Երկրորդ՝ ես պնդում եմ, որ եթէ աւետարանի ճանապարհը անձուկ է, դորա պատճառն այն է, որ նա սրբութեան ճանապարհ է:

Աւետարանական բարոյականութիւնը միշտ չէր ենթարկուում անձկութեան մեղադրանքին. սկզբում մեղադրում էին նրան ընդարձակութեան մէջ: Յիսուս Քրիստոսին իւր ժամանակի խստակրօնները յանցաւորաց ցանկի մէջ դրին: Նոցա կարծիքով նա «-ասլ և խճալ էր, բարեկամ մաքսաւորաց և ճեղաւորաց: Ինչպէս կարող էր փարիսեցւոյ ոգին ըմբռնել և ընդունել նորա վարդապետութիւնն, որ Հակառակ էր արտաքին բարեպաշտութեան, ցուցամոլական ողորմածութեան, արտաքին մաքրութիւնը ներքինից նախադասելուն: Ապա ի՞նչ Հարկ էր մտածել ուսուցչի, մարգարէի վերայ, որ ըստ երևութիւն սկսում էր մօտենալ նրանց, որոնց անմաքուր, բորոտ, մաքսաւոր, ամենատելի արարածներ էին կոչում և որ Հրէաների Համար օրինակ էր բերում Հեթանոսներին: Փարիսեցիք ու դպիրներն ի՞նչպէս չվրդովէին, չապստամբէին: Աւետարանի ընդարձակութիւնը գլխաւոր պատճառներից մէկն էր, որոնք կանգնեցին Յիսուսի Քրիստոսի խաչը:

Այժմ՝ զարմանում են այդ մաքուր Հոգւոր վարդապետութեան վերայ, որ Հաստատում է ամեն ինչ, որ սուրբ է և բարի, և որ վճռողապէս մերժում է ամեն ձեւաւոր պատուէրներն, նման այն ալպեան սառնակոյտերին, որոնք կազմուելիս մերժում են իրանցից ամեն օտար տարր, ամեն աղտ, որ խառնուում է նոցա ջրի մէջ: Զարմանում են այն բարոյականութեան վերայ, որը 18 դարեայ աշխատանքը կարիք չունեցաւ ընդարձակելու և որ ներկայ ժամանակի մարդուն էլ այնպէս բաւարարութիւն է տալիս, ինչպէս և նոցա, որոնք առաջին անգամ նրան լսեցին, — զարմանում են այն բարոյականութեան վերայ, որ ամենից մարդասիրականն է, որպիսին միայն երբ և իցէ եղել է, որ յանչափս անձնատուր է բարեաց ու մի և նոյն ժամանակ թշնամի մոլեռանդութեան, զարմանալի կերպով իմաստուն և մաքուր ու ազատ է շահամոլութեան ոգուց, բարոյականութիւն, որ գուցէ աւելի անսովոր է նրանով, որինչ ներում է,

քան նրանով, որինչ արգելում է և որ բանալով հոգու առաջ աւելի վսեմ և բարձր ձգտումներ, մի և նոյն ժամանակ կատարելապէս ճանաչում է բնական սրտի բոլոր թուլութիւնքը, նենգութիւնքն ու բոլոր աղքատութիւնը: Այսպէս նորա վերայ զարմանում են, յօժարութեամբ տալիս են նրան առաջին տեղն և այս դատավճռի մասին ամեն ձայները համաձայն են. մինչև անգամ մեղաւոր մարդիկ այս մասին համաձայն են այլոց հետ, որովհետև մեղաւորներն էլ ունեն իրաւունքներ, որ նոքա պէտք է պաշտպանեն, ուստի և նոքա չեն կարող անտարբերութեամբ վերաբերուել դէպի բարոյականութիւնը — սա հարկաւոր է նրանց, գէթ նորա համար միայն, որ հովանաւոր և պաշտպան լինի նրանց. ճարպիկ եսասէրը կողմը մտածելով որ ապրելու է այն հասարակութեան մէջ, որ կազմակերպուած է իրան նմաններից. նա հակառակ չէ վարդապետութեան, որ այլոց գոհաբերութիւն ու անձնագոհութիւն է քարոզում: Այսպէս ոմանց շահը, միւսների ոգեւորութիւնն և շատերի սէրն ու խոնարհութիւնը — այս ամենը միանում են, որպէսզի յօգուտ աւետարանական բարոյականութեան ստեղծեն յաջող նախապաշարմունք, որ նմանում է ընդհանուր համակրութեան:

Բայց դուրս եկէ՛ք այս ընդհանրութիւնից և վեր առէ՛ք բարոյականութիւնն իւր սկզբունքով և հոգեով. ուսուցէ՛ք Ս. Պօղոսի հետ, որ Աստուծոյ փառքը պէտք է լինի ձեր բոլոր գործողութեանց ու մրտաժմանց շարժառիթը, ասացէ՛ք Յիսուս Քրիստոսի հետ, որ նոյն իսկ ցանկութիւնն արդէն յանցանք է, որ ատելութիւնն արդէն սպանութիւն է — մի խօսքով, մեղքի վերայ լըջութեամբ նայեցէ՛ք և դուք կտեսնէ՛ք, թէ որպիսի հակակրութիւնք, որպիսի բարկութիւն, որպիսի դիմադրութիւն հանդէս կգայ ձեր դէմը՝ անձկութիւն, խստակրօնութիւն — դեռ սոքա ամենամեղմ խօսքերն են, որոնք ձեզ վերայ կթափեն: Դուք բաղդաւոր կլինիք, եթէ պարզ շիտակութիւնն երեսպաշտութիւն չի անուանիլ այն չափազանցութիւնն, որ նրան վրդովում է և խռովում:

Բայց ի՞նչ են ուրեմն ուզում: Աւետարանական բարոյականութիւնից նորա գաղափարը խլել. բայց այս կնշանակէր միանգամով խլել նրանից նորա եւ մեծութիւնն եւ միութիւնը. նրան պակաս

Հոգևոր անել. բայց այս կնշանակէր արդէն չարիք ներմուծել ոչ թէ զիտաւորութեան, այլ նոյն իսկ գործողութեան մէջ, այս կնշանակէր ընկնել կատարեալ փարիսեցութեան մէջ: Սարսափելի բան. եթէ դուք մարդուն առաջարկում էք աւելի պակաս բան, քան ինչ առաջարկում է Աւետարանը — աւելի պակաս քան սէր առ Աստուած և առ սերձաւորը, եթէ դուք մազի չափ մեղմէք այս օրէնքը — նա ամբողջապէս կիտախոտուի, դուք այլ ևս ոչ թէ օրէնք կունենաք, այլ ցիր և ցան եղած պատուէրներ, որոնք իւրաքանչիւր ոք ըստ իւր ճաշակի կբացատրէ:

— Դուք այս ճանապարհը շատ նեղ էք համարում, դուք ցանկանում էք նրան ընդլայնել, ընդլայնել. բայց ի՞նչպէս. Ա՛հ, ես ձեզ հասկանում եմ: Իւրաքանչիւր ոք կցանկանար պահպանել իւր հակամիտութիւնքը՝ մէկն իւր փառասիրութիւնը, միւսն իւր յանցաւոր հակումները, երրորդը — թշնամութիւնքը. իսկ ամենքն էլ — իրանց գաղտնի կուռքերը: Այինչ նրանց այնպէս չէ վրդովում, ինչպէս աւետարանական խօսքը, թէ կենդանի, սուրբ և ամբողջութեամբ անձնագոհութիւնը քրիստոնէի միակ իմաստուն ու խոհեմ պաշտօնն է:

Ի՛նչ. թո՛ղ ընդլայնենք նրան, թող ըստ ձեր ցանկութեան լինի: Կազմենք Աւետարան ըստ ձեր ճաշակի և դուք գոհ կմնաք: Յիրաւի գոհ կլինիք: Բայց ո՞վ երաշխաւոր կլինի, որ դուք եգոյց ել գոհ կլինիք: Ով կերաշխաւորի, որ ձեր կիրքը, աւելի ագահ ու ատելի դառնալով, չի պահանջիլ նոր գիջողութիւնք: Ընդունենք, որ դուք կարող էք նրանց (կիրքը) սահմանի մէջ պահել, բայց ո՞վ կարող է ինձ հաւաստիացնել, որ և մի այլ ոք ևս ձեզ նման կարող կլինի չափաւորուել և յանուն ընդարձակութեան, որ դուք պահանջում էք, չի խախտիլ բոլոր խոչընդոտներն, որոնք նորա հաճոյից հակառակ են: Թո՛ղ կորչի անձկութիւնը կասէ Հեշտասիրութիւնը: Կորչի՞ անձկութիւնը. խմբովին կպատասխանեն ցանկութիւնք և կրքերը: Տուէք մեզ լայն ճանապարհը, թո՛ղ կորչեն կրօնական նախապաշարմունքները, վախեցած Հոգիների դադարկ կասկածոտութիւնը, այդ ամեն շղթաներն, որոնք այնքան երկար ժամանակ կաշկանդել են մեզ. Մենք ուրախութիւն ենք ցանկանում,

Մենք կամենում ենք ներկայ ժամը վայելել ամենայն բաւականութեամբ, ազահուութեամբ կամենում ենք զուարճութեանց բաժակը դարձակել, որով բաղդաւորներն իրանց ծարաւը հանգցրել են: Եւ բոլոր ցանկութեանց ու կրքերի այս սարսափելի պատերազմում անտարակոյս յաղթութիւնը կպատկանի ամենաւայրենի և ամենագորեղ եսականութեան: Ահա մարդկային ընդարձակութեան վերջին խօսքը: Ես գիտեմ, որ դուք մինչև այդ տեղը չէք հասնիլ, բայց արդեօք մի հայեացքն էլ բաւական չէ՞, որ կշռէք և հասկանաք, թէ որպիսի սարսափելի հեռւանքների կհասցնէ Աստուածային օրէնքը մեզմեզ, թլացնելը: Այսպէս, եղբարք, պէտք է երկուսից մէկն ընտրել՝ կամ կրքի անսահման լայն ճանապարհը կամ սրբութեան նեղ ճանապարհը:

Մի քայլ ևս անենք: Աւետարանի ճանապարհը նեղ է, որովհետեւ նա խոնարհութեան ճանապարհ է:

Ես ցոյց տուի, որ նա չէր կարող թոյլատրել մեզ մեր կրքերն ու յանցանքներն. այժմ ես պնդում եմ, որ նա փակ է և առաքինի հպարտութեան համար էլ: Խոնարհել, խոստովանել առանց պատի պատոյ բանից, թէ ինչ արժէք ունենք մենք Սրբութեան Աստուծոյ աչքում, հրաժարուիլ մեր առաքինութիւններից, մեր կարծեցեալ սիրագործութիւններից և ընդունել փրկութիւնն իբրև շնորհք — ահա, եղբարք, մեզ վայել միակ դիրքը. բայց որքան դառն է և ծանր այս բնական սրտի համար:

Ահա ինչու. Աւետարանը շատ նեղ է շատերի համար: Ինչպէս յօժարութեամբ նոքա կանէին մեծամեծ գոհաբերութիւնք, եթէ այդ փրկութիւնն իրանց գործը լինէր, եթէ զբանով նոքա կարողանային արժանանալ երկնքին: Շնորհք, այսինքն կատարեալ ներդաշնութիւն, շնորհք, առանց որոյ Աւետարանն ոչ այլ ինչ կլինէր բայց եթէ Սինայի օրէնքից աւելի անողոր մի օրէնք — որքան հակառակութիւնք ու արգելքներ է նա յարուցանում: Բայց և այնպէս այս միակ ճանապարհն է, որով անկեալ արարածները կարող են հաղորդութեան մէջ մտնել Սուրբ Աստուծոյ հետ: Ուրեմն Աստուած ինքըն է նրան այդպէս նեղ արել: Պուք դատեցէք: Ահա խորին գիշեր է, տունը բոցով պատած է, սարսափի ձայներ են լսուում, որով-

Հետեւ այնտեղ, այդ Հնոցի մէջ քնած է թշուառականն, որ շուտով բոցի զոհ կդառնայ: Նա գարթում է, սարսափով նայում է իւր շուրջը. նորա առաջ միայն մի ազատ ելք կայ, իրաւ է նեղ, բայց բաւական է կեանքն ազատելու համար: Ի՞նչ է նա անում: Նա տենդային շտապով, ագահ ձեռքով հաւաքում է, ինչոր փրկել կարող է իւր կայքից և իւր գանձերով ծանրաբեռնած, բեռան տակ ճնշուած, հասնում է մինչև այդ դուռը. բայց սա թոյլ չէ տալիս նրան անցնելու. «Ինձ մօտ, աղաղակում է նա այն ժամանակ, ինձ մօտ եկէք. դուռը շատ նեղ է»: Ո՛հ, խեղճ անմիտ, թող քո գանձերդ, որոնք կեանքովդ պիտի գնես, թող ամեն ինչ, որ քեզ արգելք է լինում, համաձայնի՛ր ամեն ինչ զոհելու. դու միայն սրանով ազատուել կարող ես: Դուք ինձ հասկացա՛ք, եղբարք. այդ այրուող ու քանդուող տունը մեր կեանքն է, լափող բոցը — Սուրբ Աստուծոյ դատաստանն է, այդ բաց դուռը ներողութիւնն է, իսկ այն գանձերն, որոնք մեզ ի կորուստ մատնում են, այն յատկութիւնքն են, առաքինութիւնք, սխրագործութիւնք, որոնց դուք մեծ գին էք դնում: Այո՛, երկնքի դուռը շատ նեղ է այն մարդոց համար, որոնք հպարտանում են իրանց արդարութեամբ, ահա ինչու Աւետարանը նոցա մէջ թշնամութիւն և վրդովմունք յարուցանում է: Ո՛վ մարդկային անմիտ հպարտութիւն. մինչդեռ ամենից սուրբ Հոգիք, որ պիտիք միայն ունեցել է աշխարհս, Հոգոց են հանում մտածելով իրանց անհաւատարմութեան վերայ և մաղթում են Աստուծոյ շնորհքն՝ ողորմութիւնը, մենք պէտք է հանդիսատես լինենք ուրախութեամբ այնպիսի արարածների, որոնց երկարատեւ կեանքը Աստուծոյ աչքի առաջ շղթայ է եղեռնագործութեանց և ապերախտութեանց — անձանց սկանատես լինենք, որոնք ունենալով հանդերձ իրանց կեանքի վերայ, ինչպէս դուք և ես, սեւ արատներ, որոնք նոքա ոչոքին չէին ցոյց տալ աշխարհումս — մերժում են շնորհքն, իբրև մի յոյժ ստորացնող բան, նեղանում են, որ նրանց առաջարկուում է ներողութիւն և խօսում են իրանց առաքինութեանց վերայ, իրանց բարի գործերի վերայ առանց մտածելու որ միայն իրանց հպարտութիւնը ոչնչացնում է նրանց յաջս արդար Դատաւորին և այսպէս գնում են նոքա ընդառաջ մահուան, միայն

արդարադատութիւն պահանջելով Խաչի առաջ, որ նրանց ողորմածութիւն է առաջարկում: Նորա պահանջում են իրանց իբրեւ թէ իրաւացի տեղը սրբոց ժողովի մէջ, այն ամենամաքուր լուսոյ մէջ, ուր Աստուած է, առանց կարծելու, որ արդար Դատաւորի մի Հայեացքը հերիք է, որ իւր գարհուրելի լուսով նոցա գաղտնի կեանքի խորքը լուսաւորելով դատապարտէ նրանց: Ո՛հ եղբարք, օրհնենք և շնորհակալ լինենք Աստուծոյ, որ փարատեց մեր կուրուքիւնը, վրդովեց մեր մարմնաւոր անհոգութիւնն և ընդունենք փրկութիւնն իբրեւ ողորմութիւն, քանի որ նա մեզ առաջարկուում է: Մտնենք նեղ ճանապարհն, որովհետեւ նա տանում է դէպի կիսնք:

Վերջապէս ես պնդում եմ, որ Աւետարանի ճանապարհը անձուկ է, որովհետեւ նա սիրոյ ճանապարհ է:

Ես գիտեմ, որ այսպիսի միտքը կարող է տարօրինակ երևել: Մենք սովոր չենք անձկութեան գաղափարը սիրոյ գաղափարի հետ միացնել. ներկայումս ընդհակառակն սովորաբար ասում են, որ սիրոյ կրօնի մէջ այսուհետեւ պէտք է միանան ամեն գաղափարները, ամեն կարծիքներն, որոնք մինչև ցայժմ բաժանում էին մարդոց: «Աստուած սէր է» ասում են մեզ, ուրեմն իսկապէս նորա համար ինչ նշանակութիւն ունեն մեր մոլորութիւնքն ու թուլութիւնքը: Ի՞նչպէս կարող են անցաւոր արարածների գործերը վրդովել ամենաբաւական ձևի խաղաղութիւնը: Թողէք, ուրեմն, ով հաւատացողներ, ձեր դատաստանները, ձեր դատապարտութիւնքն ու նզովները՝ բաց արէք մոլորեալ արարածների առաջ ողորմածութիւն: Ինչո՞ւ էք թունաւորում նոցա վաղանցուկ ուրախութիւնը, ինչո՞ւ էք վրդովում նոցա զուարճութիւնքը: Մարդը շատ թոյլ է և նորակեանքն վաղաթաւաւ»: Այսպէս են խօսում այժմ և մինչև անգամ անբարոյական երկասիրութեանց մէջ գովաբանում են Աստուծոյ սէրը: Այո՛, անմաքուր բերաններից բղխում են խորհրդաւոր գեղմունք Աստուծոյ սիրոյ մասին: Այո՛, այդ սրբութիւնը, այդ սրբութիւնը սրբոց, ուր մտնել հարկ էր գողութեամբ, այժմ դարձել է տեղ, ուր ամեն ոք դնում է իւր գաղափարներն և իւր անհաւատութիւնն, իւր յանցանքներն ու մինչև անգամ իւր հայհոյութիւնները:

Պիտէք, ինչ է թագնուած այդ մտքի տակ: Այստեղ զգուշիւ
սրբապղծութեան հետ միացած են ատելի եսականութիւնն ու հպար-
տութիւնը: Աստուած սէր է, ասում են մեզ՝ ուրեմն մենք ազատ
ենք—ազատ ենք մտածելու, սիրելու և գործելու ըստ մեր ցանկու-
թեան: Թող կորչի անսերոգամտութիւնը: Երկինքն ամենքի համար
բաց է: Ահա ինչն է անտանելի:

Ո՛հ անտարակոյս քրիստոնէութիւնը բոլորովին կարող է ամփո-
փուել սիրոյ մէջ: Բայց որպիսի վիճ է աշխարհի հասկացած սիրոյ և
աւետարանական սիրոյ մէջ: Այո՛. Աստուծոյ սէրն է ինքը կրօնը,
բայց ի՞նչ է սէրն և ի՞նչ է Աստուած: Այդ Աստուած է, Որոյ ա-
ռաջ հրեշտակներն էլ պէտք է ծածկեն իրանց երեսները, այդ նա-
խանձոտ Աստուած է, Որ միայն կամենում է իշխել նրոնքի վերայ
և Որ չի համբերիլ ոչ մի կռքի երկրպագութեան:

Այսպէս ուրեմն սէրն, որ նա մեզ բերում է, պէտք է լինի սուրբ,
ինչպէս նա է և այն սէրն, որ մենք նրան ենք նուիրում պէտք է
նոյն բնաւորութիւնն ունենայ: Նա անձուկ է այն մտքով, որ մեռ-
ածում է ամեն ինչ, որ նրան ատելի է և հակառակ: Նա որոնում է
Աստծուն, այսինքն, նա չէ կարող անտարբեր մնալ դէպի ամեն ինչ,
որ Աստծուն է վերաբերում: Ինչ որ վիրաւորում է Աստծուն, վի-
րաւորում է և նրան, ինչ որ անպատում է Աստծուն, նոյնն ան-
պատում է և նրան: Այսպէս ուրեմն, թող հեռանայ մեզնից
այն ընդհանուր և ատելի ներոգամտութիւնն, որ կամենում են
ծածկել աւետարանի պաշտպանութեան ներքոյ: Քրիստոնէական
սէրը տածում է եռանդուն ատելութիւն դէպի ամեն ինչ, որ նրան
հակառակ է, ըստ գեղեցիկ բանից Սաղմոսերգուին՝ թէ «Ամե-
նեքեան, որոնք սիրում էք ՆՀովային, ատեցէք չարիքը»: Նա ոչ
միայն հաւանութիւն չէ տալիս անտարբերութեան. այլ և ատում է
նրան և եթէ մեղաւորների վերաբերմամբ նա կոչուում է անպահման
ողորմածութիւն, մեղքի վերաբերմամբ — նա անընկճելի, անողոր
սրբութիւն է:

Այստեղ ես հէնց ձեզ վկայ կբերեմ: Արդեօք այդպէս չէք սիրում
և դուք, որոնք գիտէք սիրել: Ա՛վ մայր, արդեօք դու անտարբեր
մնում ես, երբ քո զաւակի սիրտն անձնատուր է լինում ամեն

կրքերին, ամեն խայտառակ հակամիտութեանց, որոնք հրապուրում են նրան: Ո՛վ կին, արդեօք թոյլ կտաս զու, որ նա, որ երգուել է քեզ՝ հաւատարիմ լինել, ընդարձակութեան անուամբ խորասուզուի նրան յափշտակող դայթակղութեան մէջ: Ո՛հ, քո սէրդ անձուկ է—անձուկ է, որովհետեւ նա սէր է—որովհետեւ այն օրն երբ նա դադարի անձուկ լինելու, երբ դու յանձն կառնուս քո ամուսնոյդ սիրոյ մի մասը բաժին հանել օտարին, երբ դու անտարբեր կլինիս ու սառնասիրտ դէպի այդ խայտառակութիւնը—նոյն օրը քո սրտիդ կրակարանում հանգած սիրոյ փոխարէն մնացած կլինի միայն մոխիր:

Ի՞նչ միթէ դուք կարծում էք, որ Աւետարանի Աստուածը ձեզանից աւելի պակաս է պահանջում, քան որքան կարող է պահանջել մի արարած միւսից: Ո՛վ կարող է մեզնից պահանջել մեր սիրտն, եթէ ոչ նա, որ նրան ստեղծել է: Ինչպէս զթոյ այն գանձերն, այն անդիմադրելի ձգտումները, համակրութեան բոցակէզ ծարաւը, զարմանալու ու պաշտելու այն եռանդը—մարդկային սրտի այս բոլոր գորութիւնքն—որոնք Աստուած հաստատել է մեր մէջ, միթէ նա ինքը միայն չպիտի ունենայ իրաւունք դոցա վերայ: Կհամարձակեմ ասելու, որ այն Աստուածն, որ կպահանջէր ձեզանից աւելի պակաս բան, քան անպայման զոհաբերութիւն, պակաս քան ձեր կեանքն ու սիրտը,—այդպիսի Աստուածը կդադարէր ձեր հաւատի և երկրպագութեան առարկայ դառնալու: Ահա ինչու աւետարանական ճանապարհն անձուկ է: Ով սորա վերայ կկանգնի, նա այդ բոլորից այլ ևս ուրիշ նպատակ չէ ունենում, ուրիշ աւելի բարձր փառասիրութիւն չէ ունենում, բայց եթէ ի բոլոր սրտէ Աստուծոյ ծառայելու: Ահա ինչ է սարսափեցնում ձեզ, ով աշխարհասէրք, — ես լաւ գիտէի, որ մենք չենք կարող ձեզ հետ համաձայնութեան հասնել: Այս բացառական սէրը ծանր է ձեզ համար. բոլոր կեանքը Աստծուն նուիրել, նորա մէջ և նորա համար միայն սիրել ամենայն ինչ, կորուստնել իւր կեանքը նորա համար—ինչպէս ասում է Ս. Աւետարանը—ահա չափազանց անձուկ ճանապարհը այն սրտի համար, որ միայն և եթ իրմով է զբաղուած: Բայց և այնպէս հարկ է ընտրել երկուսից մէկը՝ կամ հաստատութեան լայն ճանա-

պարհն, որոյ վերայ ազատում են իրանց կեանքն իսկապէս սրան սպանելու համար կամ սիրոյ անձուկ ճանապարհն, որոյ վերայ կորցնում են իրանց կեանքը Աստուծոյ համար, որպէս զի նրան գտնեն:

Նղբա՛րք, ես ցոյց տուի ձեզ, թէ ինչու Աւետարանի ճանապարհն անձուկ է և որքան էլ թոյլ է իմ խօսքս, բայց եթէ ես չեմ սխալում, ձեր խիղճը համաձայնում էր ինձ հետ: Այժմ ժամ է վերջացնելու: Եթէ իմ ունկնդիրներիցս թէգուզ մէկը, իւր սրտի խորքում, սրտագէտ Աստուծոյ առաջ վճռել է կանգնելու այն ճանապարհի վերայ, որ ես նրան ցոյց տուի, որպիսի՛ յաջողութիւն է և որպիսի վարձատրութիւն ինձ համար: Որպիսի՛ ուրախութիւն է ինձ համար: Աւրախութիւն. Այ՛, ուրախութիւն, չնայելով այդ զոհաբերութեան բոլոր դառնութեանը: Ես չէի կամենում ձեզ խաբել: Այլք կասեն ձեզ, որ Աւետարանի ճանապարհը լայն է, այլք կշողոքորթեն ձեզ: Նոքա ձեզ կասեն, որ քրիստոնէական կեանքն, ինչպէս նրան ես ձեզ նկարագրեցի և առաջարկեցի, մնայլ խորհրդաւոր բնաւորութիւն ունի, դժգոյն է, միակերպ և տխուր: Այդ մշտական խաբեբայութիւն է աշխարհի կողմից, մշտական սուտ, որ նա կրկնում է ամենքի առաջ, որոնք կամենում են հետեւել Քրիստոսին: Այ՛. աւելի լաւ է, որ դուք հարցնէք նրանց, որոնք արդէն անցել են նեղ ճանապարհով. հարցրէ՛ք նրանց, ցաւում են արդեօք նոքա իրանց զրկանաց և զոհաբերութեանց համար. հարցրէ՛ք նրանց թէ արդեօք մարմնոյ և հպարտութեան բոլոր ցընորքներն արժեն հոգւոյ այն անչափ երջանկութեան, հոգւոյ որ հաշտուել է Աստուծոյ հետ, ապրում է նրանով, որ ինչ արդար է, որ վստահ ու ապահով է իւր յաւիտենական երջանկութեան մասին. հարցրէ՛ք նրանց, թէ արդեօք բոլոր եսասիրական ուրախութիւնք արժեն սիրոյ մաքուր ուրախութեան, սիրոյ, որ աշխարհիս երեսին սկսւում է, որպէս զի երկնքում իւր անսահման կատարելութեամբ զարգանայ: Ա՛յ. Տէր, Դու մեզ չես խաբում, Դու մեզ հետ այնպէս չես վարուում, ինչպէս աշխարհը: Աշխարհը խոստանում է մեզ ուրախութիւն և տալիս է միայն դառնութիւն: Իսկ Դու—Դու խոստանում ես մեզ խաչ և տալիս ես պսակ: Աշ-

խարհը խոստանում է մեզ լայն ճանապարհը. բայց սա—անյուսալի մոլորութեանց և խաբէութեանց ճանապարհ է: Իսկ Դու—Դու—բաց ես անում մեր առաջ նեղ ճանապարհ, բայց սա տանում է երկինք: Ի՛հ, տո՛ւր մեզ ամենքիս երթալու նրանով, որպէսզի մենք հասնենք այն ճշմարիտ կեանքին, որոյ մէջ կարող կլինենք զարգանալ գիտութեան, սրբութեան, սիրոյ մէջ և անդադար նորոգուել ըստ Քո պատկերի:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՍՈՒՐԻ ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ՈՒՐԱՅՈՂ ՅՈՒՆԻԱՆՈՍ.

III

(Նարո-նախ-նի-ն)

Այս բազմաւոր կեանքից մի կամ երկու տարի յետոյ Պոնտոսի վանքից հարկեցուցիչ պարտաւորութեամբ Պրիգորը Նապիանդ կանչուեց. եկեղեցին, ուր եպիսկոպոս էր նորա հայրը, և ինքն նորա հայրը նորա օգնութեանն ու ներկայութեանը շատ պէտք ունէին: Կոստանցիոսի դարը ժողովների դար էր. որոնց շատերը բոլորովին վնասակար էին: Նա քրիստոնէական կատարեալ և պարզ կրօնքը, ասում է Ամմիանոս Մարցելիանոսը, շփոթում էր տղայական անահաւատութեան հետ, և աւելի խճճումներով քան արժանաւոր կազմակերպութեան միջոցով շատ պառակտումներ առաջ բերեց. և այս յառաջ եկած պառակտումները աւելի ևս զօրացրեց բանաւոր հակաճառութիւններով: Եպիսկոպոսները այս և այն կողմը խաչաճիւղէ՝ զնալով, ինչպէս նոքա կոչում էին, ձգտում էին բոլոր կարգերը ենթարկել իրանց որոշումներին. և այդ միջոցով էլ Կոստանցիոսը շատ խանգարեց կայսերութեան սուրհանդակային (պօստ) ծառայութիւնը: Այդ դարու վեճերի առարկան էր բացառապէս Ս. Երրորդութեան մասին վարդապետութիւնը, որ 325 թուին սահմանել էր Նիկիայի տիեզերական ժողովը, և Քրիստոսի անձնաւորութեան մէջ երկու բնութիւնների գերբնական, դժուարին և վերացական յարաբերութիւնը: Կոստանցիոսն աւելի

տրամադիր էր արիտական տեսութիւնները քարոզելու, եպիսկոպոսներին իւր կամքին հպատակեցնելու համար 359 թուին երկու մասերի բաժանուած մի ժողով՝ գումարեց, որի արեւելեան մասը իւր նիստերը պէտք է անէր Խաւրիայի Սելեկիա քաղաքում, իսկ արեւմտեանը՝ Խալիայի Հոլմինի քաղաքում։ Սելեկիայի մասը ընդունեց Սիրմիական ժողովի կիսարիտական հերետիկոսական հանգանակը մի քանի կերպարանափոխութիւնից յետոյ, ասելով որ Որդին «ըստ գրոց» նման է հօրը», սակայն բաց թողնելով բառերս «ամեն յարաբերութիւններում» և բոլորովին բաց թողնելով վիճելի «գոյութիւն» բառը, այն հիմամբ՝ որ այդ բառը Ս. Գրքում չէ հանդիպում։ Հոլմինի ժողովի հայրերը կամենալով շուտ վերադառնալ իրանց տեղը, և կայսրի ձեռք առած միջոցներից տաղտկացած՝ առանց քննադատելու ընդունեցին սիրմիական ձևակերպութիւնը ոմանք՝ երկիւղից, ոմանք էլ այն պատճառով՝ որ նոցա էլ խորամանկութեամբ այն կողմն էին թեքել (359 թ.)։ 400 եպիսկոպոսներից միայն 20 ը հրաժարուեցին ստորագրելուց, մեծամասնութիւնը ամենաշուրջմարար բովանդակութեամբ շնորհակալութեան մի նամակ գրեց, այնպիսի շուրջորթութեամբ, որ միայն կարելի էր մի թագաւորի գրել։ Կոստանցիոս պահանջում էր որ այդ հանգանակը ամբողջ կայսերութեան մէջ ընդունուի և չընդունող եպիսկոպոսներին հալածում էր։

Անդրանիկ Գրիգորը (հայրը) իբրև նապիանգի եպիսկոպոս՝ նոյնպէս ստորագրեց այդ շուրջորթութիւն թղթին, բայց ոչ թէ երկիւղից, որոյ մասին հաւաստի կարող ենք լինել (որովհետև նա միշտ որպէս արիասիրտ մարդ էր հանդիսացել), այլ այն պատճառով՝ որ աստուածաբանութեան հմուտ չէր և լաւ չէր ըմբռնել արիտական խաղաղամեքները։ Վորա համար նորա թեմի վանականները անսովոր յուշման մէջ ընկան։ Թէև նոքա աստուածաբանութեան աւելի անտեղեակ էին քան իրանց եպիսկոպոսը, բայց ուղղափառութիւնը միշտ հաստատուն էին պահում և ինչ որ համաձայն չէր Աթանասի հանգանակին՝ նոցա համար մոլորութիւն էր։ Մինչև այդ ժամանակը բաղդաւոր և խաղաղ թեմին պառակտումն էր սպառնում։ Այսպիսի պարագայում 360 թուին Գրիգորը իւր հօր և վանականների

միջև խաղաղարար դուրս եկաւ: Դեռ ցայսօր մնացած իւր միջառում, նա, օգտուելով իւր ագդեցութիւնից՝ ապացուցանում է թէ իւր Հայրը միշտ ուղղափառ է եղել, և «Հերիտիկոսական» մրուրով չապականուած իւր Հոգեովը՝ երբեմն խափանել է այն մոլորութիւնը, որի մէջ այսօր նա ընկած է Համարվում պարզամտութեամբ: Նա մի և նոյն ժամանակ գովաբանում է վանականներին նոցա նախանձայուզութեան Համար որ, եթէ և սխալ էր և՛ չափազանց իւր արտայայտութեանց մէջ, սակայն առաջացած էր բոցավառ սիրուն առ Հաւատը: Այս գործում Իրիգորը կարողացաւ իւր սրտին յոյժ սիրելի խաղաղութիւնը քրիստոնեաների մէջ շուտով վերահաստատել:

361 Թուի ծննդեան տօնը Իրիգորի կեանքի մէջ արժանայիշատակ միակ դէպքն էր: Այն ժամանակի տարօրինակ սովորութեան Համեմատ նորան յանկարծ բռնեցին և Հայրն ու խմբուած ժողովուրդը նորան Հարկադրեցին քահանայական կոչումն ընդունել: Նրանելի—Աւգուստինոսին էլ այսպէս պատահեց: Պոստիդիոսը պատմում է, որ ձեռնադրութեան այդ ձևը բոլորովին սովորական էր, և Ա. Բարսեղ Մեծի նամակներից դիտենք, որ այդ բանին ոչ մի արգելք չէր կարող լինել՝ բաց ի Հակառակ մտքով արած երդումից: Դէպ ի այս «Հոգևորական բռնութիւնը» ինչպէս Իրիգորը անուանում է այդ, նորա ահաճութիւնը ոչ ձեական էր և ոչ էլ պաշտօնական: Նորա վերաբերութեամբ կատարուած բռնութիւնը սաստիկ վշտացրեց նորան և նա սաստիկ վրդոված՝ 362 Թուին Աստուածաշայտնութեան տօնին փախաւ: Պոստոս Բարսղի մօտ: Միայն այստեղ կարողացան Հանդստացուցիչ և լուսմբերը նորա վերայ ազդեցութիւն ունենալ: Նա զգաց որ դատապարտելի քայլ է արել և «իւր Հօր սրտմտեալ բարկութիւնից՝ վախենալով նորից ընկաւ Հոգևորի անդունդը»: 362 Թուի գատկին նա դարձեալ նազիանգ վերադարձաւ և գատկի կիւրակէ օրը իւր առաջին քարոզն ասաց: Իւր քարոզի սկզբում նա ասում է որ գատիկը պէտք է լինի քրիստոնեական Հաշտութեան ժամանակը: Այդ պատճառով էլ նա դառնում է դէպ ի խմբուած քրիստոնեաներին ինչպէս դէպ ի իւր եղբայրներն, և յատկապէս դէպ ի այն անձինքը, որոնք ասում էին նրան,

աւելի ևս դէպ ի նոքա, որոնք սիրում, թէև նոքա բռնաւորի պէս էին վարուել՝ նորան քահանայանալ հարկադրելով: Իւր փախստեան համար նոքա իրանց կողմից պէտք է ներէին նորան, որովհետև այնպիսի սարսափելի կոչման յանձնառութեան համար ցոյց տուած անկեղծ դժկամակութիւնն, որ Մովսէս և Երեմիա էլ ցոյց տուին, կարող էր Ահարոնի և Նաայիի յօժարամտութիւնից աւելի լաւ կողմին էլ ունենալ:

Այս թեթեւ ակնարկութիւնը միանգամայն գոհացուցիչ չերևեց: Քրիստոնեաներից գտնուեցին և այնպիսիք, որ նորան դատապարտեցին իստութեամբ որպէս թեթեամիտ և յողորմ մարդու: Կային որ նորան մեղադրում էին թէ Յուդիանոսից է վախճանում, ոմանք էլ նորան հոգեւոր կոչումն արհամարհում էին, այլք աւելի ևս զայրութով՝ ասում էին թէ, նա տհաճ լինելով որ միանգամայն եպիսկոպոս չարին, նորա համար փախաւ: Գրիգորը հարկ համարեց այդ մեղադրութիւնները հերքել, և հերքեց իւր երկրորդ քերուղում, որի միայն ջատագովական մասն անշուշտ խօսեց: Այս քարոյի մէջ նա ժողովրդի առաջ բաց արեց իւր սիրտը և լիապէս բացատրեց այն շարժառիթները, որոնցով ինքն առաջնորդուել էր: Ամենից առաջ, ասում է նա, յանկարծակի դէպքը իրան այնպէս ապշեցրեց, որ ձեռնադրութիւնը որոտման կայծակի պէս էր ազդում իւր վերայ և խանգարում իւր բանականութիւնը, երկրորդ՝ նա միանձնութիւն էր ուխտել և իւր կեանքի այդ վտանգաւոր ըօպէին իւր այդ նպատակից զրկուեց, երրորդ՝ (թէև ինքն էլ չէ պնդում այդ կէտի վերայ յամառուել) ինքն ժամանակակից հոգեւորականութեան մեծ մասի բարոյականութեան ստոր մակերևութից ամաչում էր: Ինքն նոցա շատերի փոխանակ ամաչում էր, շատերի՝ որոնք իրանց եղբայրներից ոչ մի բանով լաւ չլինելով, այլ մինչև անգամ աւելի վատ լինելով՝ անարժան լինելով հոգեւոր կոչման ստորին աստիճանին անգամ, անխալ ձեռքով և անսուրբ սրտով շտապում էին դէպ ի սրբութիւն սրբոցը և սուրբ սեղանի վերայ պաշտօններ էին կատարում: Եւ չորրորդ՝ որ իւր ամենագործողը հիմքն էր, քահանայական աստիճանին ինքն իրան անարժան էր համարում: Այս հարկադրում է նորան նկարագրել քահանայի

պարտականութիւնները: Քաջանան պէտք է բոլոր այլ հաւատա-
ցեալների օրինակը լինի. և ոչ միայն ազատ բոլոր արատներից, այլ
և ձգտումն պէտք է ունենայ կատարեալ լինելու ամեն առաքինու-
թեանց մէջ: Այս պատճառաւ էլ, որքան մեծ պէտք է լինի քաջա-
նայի մարդկային հոգիների ճանաչողութիւնը նոցա բոլոր բազմազա-
նութեամբ. նա պէտք է խորը թափանցած լինի քրիստոնէութեան
բոլոր ճշմարտութիւնների մէջ. և ըստ Պօղոս առաքեալի օրինակին
անդուլ պէտք է լինի նորա եռանդը: «Քաջանան, ինչպէս յաճախ
կրկնում է Գրիգորը, մեր Փրկիչ Աստուծոյ ծառան է, և ով որ մեր
զոհն ու քաջանայապետն եղող մեծ Աստուծուն ինքն իրան չի մա-
տուցանի կենդանի և սուրբ պատարագ, նորան արժանի չի լինիլ»:
Գրիգորը իրան առաջարկուած կոչումն ոչ միայն չէր արհամարհ-
հում, այլ ընդհակառակն այնպէս բարձր էր դասում, որ նո-
րանից վախենում էր, իսկ յարակից արտաքին վտանգներից
երբէք չէր վախենում և աւելի՝ «այն վայրենի և կատաղի
զազանից (Յուլիանոսից) որ սկսել էր եկեղեցուն չարաչար դէմ
գործել:

Իւր փախստեան պատճառները այսպէս պարզելով՝ այնուհետեւ
Գրիգորը պատմում է իւր վերադարձի պատճառները: Աւերադարձի
պատճառներն էին նախ՝ Նազիանգի եկեղեցու հոգսը, որ սիրելի և
ցանկալի էր նորան. երկրորդ՝ իւր զառամեալ ծնողներին տանը խը-
նամարկելու հոգսը, ծնողների՝ որոնք վշտացած էին աւելի իւր բա-
ցակայութեան՝ քան իրանց հասակի պատճառով. երրորդ՝ սուրբ
մարդկանց օրինակը, որոնք նորան ցոյց էին տալիս, թէ ոչ ոք իրա-
ւունք չունի Աստուծոյ կոչմանը հակառակել: Փարոգի մէջ չը յի-
շուած, բայց Բարսղի նամակի մէջ յիշուած չորրորդ պատճառն էր
այն՝ որ այն ժամանակները աւելի վարակուած էին մոլորութեամբ
և պէտք էր յինուել նոցա ուժին՝ որոնք իրանց դիրքով և կրթու-
թեամբ աւելի պատրաստականութիւն ունէին:

Այս քարոզը կարող եղաւ ժամանակաւորապէս դադարեցնել
կուսակցութիւնների աղմկալի ձայնը. բայց զժբաղդաբար շուտով
սկսեց գանգատել, թէ իւր քարոզները արդէն սկսել են Նազիան-
գացիներին տալովագնել և դէպ ի ինքն անտարբերութիւնը սկսուել

է: Նագիհանգացիք սաստիկ ցանկացել էին քահանայացիներ Նորան, բայց երբ այդ յաջողել էր, իրանց ձեռք բերած գանձը Հապիւն էին գնահատում:

Այդ ժամանակ կայսրն էր Յուլիանոսը, և շատ վտանգներ էին սպառնում եկեղեցուն: Քրիստոնէութիւնը յիսուն տարուց հետէ կայսերութեան մէջ արդէն տիրող կրօն էր, և քրիստոնեաները թէեւ ամենաբազմաթիւը չէին, այնուամենայնիւ կայսերութեան մէջ ամենից աւելի կարող և աչքի բնկնող տարրն էին կազմում: Յուլիանոսն ամենախիստ ատելութեամբ էր վերաբերուում դէպ ի քրիստոնեաները, նա յայտնապէս չէր հալածում նոցա, որովհետեւ իբրեւ իսիստ չէր, և շատ լաւ գիտէր, որ «նահատակների արիւնը քրիստոնէական եկեղեցու սերմն է»: Բաց յայտմանէ, յայտնի հալածանքը այժմ անկարելի էր: Նա յոյս չուներ թէ բռնի կարող է արմատախիլ անել այն հաւատքը, որ իւր կնիքը բոլոր հաստատութիւնների վերայ դրել էր և կարելի էր նորա նշանները տեսնել ամեն տեղ, սկսելով զօրքի դրօշակից մինչև մասնաւոր քաղաքացիների դրօշմաւոր մատանիների վերայ: Բայց նա ամենայն հնարաւոր միջոց գործ էր դնում քրիստոնէական հաւատքը հարուածել և ճնշել: Նա թող էր տալիս միայն որ քրիստոնեաները դալիլիացի կոչուէին: Քրիստոնէութեան դէմ ինքն էր գրում, տէրութեան դրօշակներից և բոլոր հասարակական հաստատութիւններից հեռացնում էր քրիստոնէութեան նշանը. թէ՛ հրապարակական և թէ՛ մասնաւոր գրոյցների մէջ նոցա մասին մեծ արհամարհանքով էր խօսում, իւր անդրին շրջապատել էր Զևսի, Արէսի և Մերկուրի արձաններով, որպէս զի քրիստոնեաները իւր անդրին սովորական յարգանքը մատուցանելիս՝ համարուէին մասամբ կռքերին երկրպագող և հաւատուրաց: Զօրքին հաւատարիմ ծառայութեան համար երդմանեցնելիս ինքն կռապաշտական նշաններով էր շրջապատուած լիւնում, և ոսկի ու ծխանելիք էր մատուցանում կողո: Ն[թէ քրիստոնեայ կամ կռապաշտ զինուորը աստուածներին խուկ ծխէր կայսրը արժանացնում էր նորան իւր հայեացքին և դրամ էր շնորհւում, որով շատերը հրապուրվում էին իրանց հաւատքը վաճառել: Նա իրան հեթանոս սովեստներով, հռետորներով և փիլիսոփանե-

րով էր շրջապատել¹⁾։ Դատաստանական բոլոր հաստատութիւններէ
րից հեռացրեց հողեւորականներին, նրանց հարկի տակ էր դրել, ար-
գելել էր կտակներ կազմելու և կտակներով ժառանգութիւն ստա-
նալու իրաւունքից։ Ամեն մի հնարաւոր դէպքում աշխատում էր
քանդել եկեղեցիքը և կամ՝ հեթանոսական տաճար դարձնել։ Եւ-
դեսիայի եկեղեցուց յափշտակեց Կորա ստացուածքը պատճառելով
թէ «դժուարին է» հարուստներին երկնքի արքայութիւն մտնելը»։
Հերիտիկոսութեան կամ ուղղափառութեան համար աքսորուած
եպիսկոպոսներին յետ դարձրեց այն մտքով՝ որ կայսերութեան բոլոր
քաղաքներում հերձուածք գորացնէ։ Երբեմն էլ հակառակորդ
կուսակցութեանց ներկայացուցիչներին իւր մօտ էր կանչում, որ
իւր ներկայութեանը իրանց տարաձայնութեանց մասին վիճեն, որ
նոցա՝ իրար փոխանակող փաստերը կատակէ ու ծաղրէ։ Բայց որ
ամենավատն էր, նա արգելեց քրիստոնեաներին դասական (կլասիք)
գրականութիւն դասաւանդելը։ Քրիստոնեայ մանուկը կարող էր
մտնել իւր ցանկացած դպրոցը, Հոմերոսը, Էսքիլէսը և Թուկիդիտէսը
ուսումնասիրելու համար, և այդ տեսակ ուսումն նա կարող էր
միայն հեթանոս վարժապետից սովորել։ «Այդ մեծ գրողները, ար-
դարացեալ էր Յուլիանոսը իւր վճիռը, հեթանոս էին, և ես չեմ
կամենում, որ նոցա դասախօսողներն լինեն հին կրօնը չդաւանող
մարդիկ»։ Մեզ են պատկանում, ասում էր նա, ճարտասանութիւն
նր, Յունաստանի գեղարուեստները և աստուածներին պաշտելը,
իսկ ձեզ գութհիւնութիւնն և անկրթութիւնը։ Այդ է ձեր իմաստու-
թիւնը»։ Յուլիանոսի նախապաշարման բոլոր ուժը դիւրին է երեւո-
կայել, երբ նա կարողանում էր այդպէս խօսել այնպիսի մեծ քրիս-
տոնեայ մարդոց ժամանակ, որպիսի էին Հերոնիմոսը, Ամբրոսիոսը,

1) Նա չափից դուրս անձնատուր էր եղել իւր սիրելիներին։ Մաքսիմոս
ստիկեստը երբ Կ. Պօլիս հասաւ՝ Յուլիանոսը նորան ընդառաջելու համար
իւր կարեւոր գործերը թողեց։ Նա Լիբանիոսին ասաց թէ յոյս ունի որ
ինքն նորա արժանաւոր բարեկամը կլինի։ Նա Եւմբրիլքին վեր էր դառնում
հին ամենայարգելի փիլիսոփաներից և ասում էր թէ Եւմբրիլքի մի նամակը
Լիւդիայի բոլոր ոսկիներից թանգ է։

Աւգոստինոսը, Բարսեղն ու Գրիգոր Նազիանզացին: Նա իւր կարծեցեալ բարեխղճութեամբը ծածկում էր իւր անսիրտ խարդաւանքը՝ և իւր նշաւակելի՝ Ներոյլամտութեամբը՝ խորին կերպով գաղուած չարութիւնը:

Ակամայ հարց է առաջ գալիս թէ, այնքան ընդունակ և շատ բաներում ճարպիկ մի թագաւոր ինչպէս էր կարողանում իւր քսան և չորս ամեայ հասակում դէպի քրիստոնէական հաւատքը այնպիսի կատաղի ատելութիւն տածել, և անհեթեթ միջոցներ ձեռք առնել արդէն կազմալուծուած հեթանոսութեան կմախքը վերակենդանացնելու համար: Եթէ մնացած լինէին քրիստոնէութեան դէմ գրած Յուլիանոսի գրքերը, գուցէ այդ հարցին կարողանայինք պատասխանել աւելի ճշգործէն: Դժուար չէ միանգամայն և՛ նկատել, որ նա հազիւ թէ կարողանար գրաւուել իւր ընտանիքը կոտորող Կոստանցիոսի պէս մարդու հաւատքով, կամ Եւսեբիոսի հաւատով՝ որ հանգամանքներին յարմարուող պալատական էր: Նա դէպի այն հոգեւորականութիւնն էլ, որին ինքն յանձնուած էր Կոստանցիոսից, ոչ մի հաւատարմութիւն չունէր: Փրիստոսի բնաւորութիւնը իւր իսկական մեծութեամբ և լուսով բնաւ չէր հանդիսացել նորա առաջ: Խոզեր մատակարարող և Մացիլլում նրան գիրք հասցնող անարգ Գէորգը, և, կայսրների տրամադրութեան համեմատ երբեմն ջերմեռանդ քրիստոնեայ և երբեմն կատաղի կռապաշտ և դարձեալ քրիստոնեայ փոփոխուող Հեկեթօլիոս սոփեստը որ խնդրում էր ամեն մէկին իւր պէս ընթանալ եկեղեցւոյ դռների մօտ ¹⁾—այդպիսի անձինք հազիւ թէ կարող լինէին իրանց օրինակով գրաւել և հրապուրել զգայուն և տպաւորութեան ենթարկու երիտասարդին: Նորա գիտեցած և նշաւակած քրիստոնէութիւնը քրիստոնէութիւն չէր, այլ զանազան սնապաշտութեանց և չոր ու ցամաք արարողութիւնների հաւաքածու: «Դալիլացիք, ասում էր նա, աստուածներին երկրպագելը թողել են, որ մահկանացուների փտող դիակներն աստուածացնեն. նոքա ամեն

¹⁾ Նա ընկնելով եկեղեցու դռների առաջ՝ գոչում էր. եղէք իմ պէս, որովհետեւ ես իւր համը կորցրած աղն եմ:

բան լցրել են գերեզմաններով և շիրիմներով: Նա քրիստոնեաներին սովորաբար «ոսկրապաշտ» արհամարհելի կոչումն էր տալիս: «Նահատակ կոչուող մարդիկն են», բացագանչում էր Նենապիոս Սուփեստը, աստուածները, որոնց երկրպագութիւն են մատուցանում մարդիկ, և որոնց աղած և թթու դրած ոսկրների առաջ արեղաներն ու եպիսկոպոսները երկիւղածութեամբ ծոներ են դնում: Այսպէս, Համակարգութիւնը (սիստեմա) որով դաստիարակել էին Նորան՝ Նորա մէջ թողել էր այն արհամարհող տպաւորութիւնը՝ թէ քրիստոնէութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ատելի հրէութեան անխմաստ արտավիժումն: Մինչդեռ նա յափշտակուած էր յունական գրականութեան գեղեցկութեամբ և Նորա սիրելիներն էին Պլուտարքոսի հերոսները: Նա Հեթանոսութիւնը տեսնում էր մասամբ՝ կախարդանքի այն փայով՝ որով շրջապատել էին նրան ճարտարաբանութեան և բնաստեղծութեան հուշակաւոր ներկայացուցիչները, և մասամբ էլ՝ փիլիսոփայական խորհրդածութիւնների մուսլ ծածկութի մէջ, որով Նորան (Հեթանոսութիւնը) պարուրել էին Լիբանիոսի և՛ Նենապիոսի պէս փայլուն հռետորները: Մինչդեռ քրիստոնէութիւնը, որի ականատես վկան էր ինքն,՝ արդէն կրում էր իւր մէջ (ըստ Նորա կարծեաց) անկման երեւոյթներ, բարոյական մակերեւոյթի ցածրանալն քայլ առ քայլ առաջ էր գնում Նորա բարօրութեան հետ: Պրիստոնէական սրբութիւնը արատաւորուած էր կուսապաշտութեան ազդեցութեամբ. և քրիստոնէութիւնը մի քանի պարագաններում աշխարհային ունայնութեամբ և սնահաւատութեամբ էր վարակուած: Հոգեւորականութիւնը, Նորա մեծագոյն ուսուցիչները վկայութեամբ, որքան իշխանութեամբ զօրացաւ, այնքան էլ իւր մաքրութեան մէջ կորուստ ունեցաւ: Հասարակութեան վատ ուղղութեամբ ղեկավարուող կարծիքով հաստատուած ամուլթութիւնը արդէն տիրուր երեւոյթներ էր առաջ բերել: Մենք, ասում է Պրիգորը, մեր հալածանքի և թշուառութեան ժամանակ վաստակած փառքն ու գօրութիւնը մեր բարօրութեամբ իսանգաբեցինք: Այն ժամանակ երբ Յուլիանոսը յափշտակուած էր կիւնիկեանների ¹⁾ լուրջ խտտակեցութեամբը,

1) Երկրային բոլոր վայելքը արհամարհող փիլիսոփայական մի աղանդ:

քրիստոնեայ կրօնաւորների ինքնատանջութիւնիցը զգուում էր: Նորա ատելութիւնը աւելի շարժում էր մեղքը, որ այն ժամանակ թուլացրել և իրամատել էր եկեղեցին, այն է՝ կատաղի կուսակցութիւնը՝ առանց շառագունելու՝ թշնամութիւնը և ատուածաբանական, ու շատ անգամ էլ չնչին տարաձայնութիւններից բորբոքուած վայրենի ատելութիւնը: Նորա յորդորները քրիստոնեաներին դէպ ի ներողամտութիւն և իրանց կրօնական անպատկեան գնահատելի շահերը, իզուր անցան: Նա փորձով եկաւ այն եզրակացութեան, որ ամենակատաղի և վայրենի կենդանին դէպ ի մարդիկ հազիւ այնքան վայրագ և կատաղի լինէր՝ ինչպէս էր միմեանց դէմ քրիստոնեաների մեծամասնութիւնը: Յիրաւի, տեսնում էր նա քրիստոնէական շատ հաստատութիւնների բարերարութիւնները, ինչպէս օրինակ մեռածներին մասին հոգար, հիւրասիրութիւնը, աղքատներին ողորմելը, և հասարակաց աղօթից հանդիսաւորութիւնը՝ բայց նա սխալմամբ երեւակայում էր, որ այդ բարեգործութիւնները, առանց նոցա աղբիւրի, որից բղխում էին, կարելի է հեթանոսութեան վերայ էլ պատուանտել: Նա այնքան էլ չէր իմանում թէ, հեթանոս կանայք չեն կարող հաւասարուել քրիստոնեայ կանանց՝ որոնցով նա հիացած էր, ոչ էլ հեթանոս քուրմերը կարող էին նմանել քրիստոնեայ հոգեւորականութեան բարեբարոյ մասին, և ոչ էլ հեթանոս սոփեստները այնպիսի մարդոց՝ որպիսի էին Ամբրոսիոսը, Իրիգորը և Բարսեղը: Եւ այսպէս նա իւր ամբողջ կեանքը սպառում էր յուսարով նուաճել յաւիտենական կրօնքը, և վերածնել կուսպաշ-

Սիւնիկեանները կարծում էին թէ մարդս պէտք է ամաչէ միայն մոլութիւններից: Այս ազանդի հիմնողն էր Անտիմոն Աթենացին: Ամենամեծ Սիւնիկը Դիոգինէսն էր որ Քրիստոսից առաջ 414 թուին ծնուեց: Սինոպում և վախճանուեց 320 թուին ն. ք. Բ.: Այժմ կիւննիկ կամ ցիննիկ կոչվում են այն մարդիկ՝ որ արհամարհում են հագուստի և շարժուածքի վայելչութիւնը, խօսքի մէջ կոպիտ և անպատկառ են և շատ անգամ էլ անբարոյական: Յինիկ, հայերէն անդրադարձուած է յունական Kyhikos (կինիկոս) բառից՝ կիւննիկ, բառացի թարգմանութեամբ՝ շնական, չայ թարգմ.

տութիւնը, որ այնքան պատիր, դատարկ և մեռած էր, մինչ Դաբենիի անտառում, Ապօղոնի Հանդիսաւոր տօնին, նշանաւոր, փառաւոր և նուիրական վայրում մէկը չը գտնուէց, որ տօնուող չաստօծուն զոհ մատուցանէր, բաց ի մի քրմից, որ իւր հաշուով, գնած մի սագ բերեց: Անտիոքում առանձին յարգանք էր վայելում Բաբելան նահատակը, երբ նորա նշխարքը Փեբի նուիրական անտառից հեռացրեց Յուլիանոսը, նորա նշխարը կրող սայլին ուղեկցում էր բազմաթիւ ժողովուրդ, որը հիմնալի հանդիսաւորութեամբ երգում էր բարձրաձայն: Թող խուովութեան մէջ ընկնեն նոքա սմենքը, որոնք զանազան նմանութիւնների են աղօթում, որոնք յարած են ունայն աստուածներին:

Նոյն ինքն Ամիանուս-Մարցելոսը թոյլ էր տալիս իրան ասել, որ Յուլիանոսը քրիստոնեաների վերաբերութեամբ ինքն իւր նման չէր: Նորա ատելութիւնը չէր կենդրոնանում գլխաւորապէս քրիստոնեաների հասարակ դասակարգի վերայ, այլ գլխաւոր առաջնորդների վերայ, որպիսի էին Բարսեղը և Աթանասը: Չը նայելով Կեսարիոսին (Գրիգոր-Աստուածաբանի եղբայրը) հեթանոս դարձնելու անյաջող փորձին Յուլիանոս այնու ամենայնիւ նորան, որպէս կայսերական բժիշկ՝ պահում էր իւր մօտ: Բաց ի սորանից՝ նա Նազիանգացի ընտանիքի հետ ուրիշ յարաբերութիւն չուներ: Շատ անգամ նորա պաշտօնեաները իրանից աւելի բռնակալ էին: Իմանալով որ Յուլիանոսը ցանկանում է եկեղեցիները կռատուն դարձնել, նորա կայսերական պատուիրակը զինուորների բանակով Նազիանգ հասաւ և պահանջեց, որ եկեղեցին կամ իրան յանձնեն և կամ քանդեն: Բայց զառամեալ եպիսկոպոսը (Գրիգոր-Աստուածաբանի հայրը) այնպիսի վճռական ընդդիմութեամբ հանդիպեց նորան, որ նա պարտաւորուեց տեղի տալ և հեռանալ ոչ մի վնաս չը հասցնելով: Անդրանիկ Գրիգորը (Աստուածաբանի հայրը) նոյնպիսի նշանաւոր եռանդ ցոյց տուեց ոչ միայն Յուլիանոսի առաջ, այլ և 362 թուին Կեսարիայի եպիսկոպոսի ընտրութեան ժամանակ իւր եղբայրակից եպիսկոպոսների առաջ: Այս աթոռի համար ժողովուրդը բռնի Նեսեբիոսին էր ընտրել: Յուլիանոսը հակառակ էր այս

ընտրութեանը, որովհետեւ դորանով ինքն զրկուում էր Եւսեբիոսի քաղաքական օգտակար ծառայութիւնից: Ժողովուած գաւառական եպիսկոպոսներն էլ այս ընտրութեանը հակառակ կանգնեցին, որովհետեւ նախ քան ընտրութիւնը նոցա խորհուրդը չէին հարցրել: Անդրանիկ Պրիգորը թէեւ գաւառական մի աննշան քաղաքի եպիսկոպոս՝ բայց պաշտպանեց ժողովրդի իրաւունքը և գրեց այնպիսի աներկիւղ նամակ գաւառի կառավարչին, որ, թէ Յուլիանոս և թէ եպիսկոպոսները գիջան և Եւսեբիոսի ընտրութիւնը հաստատուեց:

363 թուին Յուլիսի 27-ին պատահած Յուլիանոսի մահից յետ Պրիգորը նորա դէմ երկու գիրք գրեց: Եթէ մի կողմից հեթանոսները Յուլիանոսին չափազանց բարձրացնում էին, միւս կողմից էլ նորա դէմ անարդարութեամբ էին վարուում: Իւր ընդունակութիւններով նա շատ բարձր էր Լիբանիոսից և իւր բարձր գնահատած սովետներից: Նիբուրը նորա Միսոպոգօն գիրքը համարում էր «այն հազուագիւտ արտադրութիւններից մէկը՝ որ յունական գրականութիւնը իւր կեանքի երկրորդ շրջանում կարող էր արտադրել»: Նա իրան զսպող, անխոնջ և քաջ տղամարդ էր. բաց ի դէպ ի քրիստոնէութիւնը ունեցած իւր յարաբերութիւնից, նա միշտ գթութեամբ և արդարութեամբ էր գործում: Որքան և մոլորուած լինէր իւր գլխաւոր նպատակում, այնուամենայնիւ, նա անկեղծութեամբ էր հոգում իւր կայսերութեան երջանկութեան մասին: Նա շատ իմաստութիւն և առաքինութիւն էր ուսել իւր ատած կրօնքից (քրիստոնէութիւնից). և մի նշանաւոր փաստ չը կայ նորան արբեցութեան և անառակութեան մէջ մեղադրելու, որոնցից, ինչպէս վկայում է Մարցելոս-Ամիանոսը, նա զերծ էր:

Կոստանցիոսի սպանութեան գործում աւելի պակաս մեղադրելի է Յուլիանոս. Իսկ քրիստոնէականները չէին կարող նորան ներել, որ նա կորստաբեր ցնորքների ետեւից ընկնելով՝ տակն ու վրայ արեց աշխարհը: Եթէ Յուլիանոսը քրիստոնէայ լինէր, նորա վարչութիւնը կարող էր բարեբար ազդեցութիւն ունենալ, բայց որպէս հաւատուրաց՝ նա քաղաքներում և գաւառներում խռովութիւն

ձգեց, ընտանիքների մէջ բաժանումն ձգեց, ամուսնական գործում ապահարգան թոյլ տուեց, և բոլոր կայսերութեան մէջ ընդհանուր սարսափ ու թշուառութիւն առաջացրեց: Աշխարհին սուրբ գաղափարներ և ազնիւ միտքարութիւն բերող կրօնքը նա կամենում էր խափանել. և աշխարհը դարձնել յամեն տեսակ ախտերի հովանաւորող դեւերի և յուշկապարիկների երկրպագութեանը: Ահա թէ ինչո՞ւ Պրիգորը նորա մասին մի լաւ խօսք անգամ Հնարաւոր չէ համարում ասել: Իւր առաջին գրքում նա շօշափում է նորա բռնութիւնները քրիստոնէութեան վերաբերութեամբ, որի մէջ չափաւորութեան պատրուակի տակ Յուլիանոս իսկական բռնութիւն էր գործ գնում: Նա Յուլիանոսին մեղադրում է որպէս սնահաւատ և թեթեամիտ ոք և անուանում է «եզն ալբոյ»: Նորա սնապաշտութեան մասին զանազան պատմութիւններ է անում: Պրիգորը նորան ոչ միայն հաւատուրաց այլ և համաշխարհային թշնամի, ընդհանուր սպանիչ, ասորիստանցի վիշապ և առաջին չարիք է անուանում, այնպէս որ, պարսկական պատերազմի ժամանակ նա ուղեկից է ունեցել իրան որպէս թէ դեւերի լէզէօն: Այս մասին Յուլիանոսի վերաբերութեամբ Պրիգորը հանդիսանում էր որպէս հասարակաց կարծիքն արտայայտող. կարծիք՝ որ հասարակ ժողովուրդը աւելի ևս սուր կերպարանքով էր արտայայտուում: Նորա մահուան լուրը ընդունվեց Անտիոքում անսովոր հրճուանքով: Անհատների ներկայութեամբ թատրոններում խաչի փառաբանութեան բացականչութիւններ եղան. եկեղեցիքն ու նահատակների վկայարանները հանդիսարան դարձան անվայել պարերի:

Ապագայ պատմութիւնը Յուլիանոսի մասին աւելի ներդրամուութեամբ է խօսում: Նոյն ինքն Պրիգորն էլ թոյլ տուեց իրան ասելու՝ որ այս անբաղդ կայսրը չափաւորութեամբ էր կառավարում և ի բնէ հալածող չէր: Քրիստոնէայ բանաստեղծ Պրուտինցիոսն անգամ ինչպէս և հեթանոս Աւրելիոս Վիկտորը խոստովանում է նորա քաջ զինուոր, ընդունակ օրէնսդիր և անկեղծ հայրենասէր լինելը և նորա մասին ասում է, թէ և նա երեք հարիւր հազար աստուածներ էր սիրում այնու ամենայնիւ՝ աշ-

խարհի համար անկեղծութեամբ էր հոգում. և թէև, նա Աստուծոյ դաւաճան էր, բայց աշխարհի՝ ոչ:

Բայց և այնպէս մնում է անհերքելի այն փաստը, որ դէպ ի քրիստոնեան ուղղած արհամարհական հարցին թէ ի՞նչ է «շինում գալիլիացի հիւսն», քրիստոնէի պատասխանը թէ «դագալ է շինում»—Յուլիանոսի մեծութեան համար դագալ, ճշմարիտ էր: Հուսնական սպացոյց չը կայ որ Յուլիանոսը իւր մահուան ըոպէին բացագանչած լինի. «Յալթեցիք ինձ, գալիլիացի», կամ անարգած լինի աստուածներին և յատկապէս արեւին: Սակայն նորա վերջին խօսքերի մասին այս և սորանման զրոյցները մարգարէական պատմական նախագուշակութեան ապացոյցն են, որ նորա անկմամբ կատարւում էր. «Նա» ով որ կը զարկուի այս քարին՝ կը խորտակուի. իսկ ում վերայ որ քարն ընկնի, մոխիր կը դարձնի»: Յուլիանոսի կատարեալ անաջողութիւնը նորա մոլորութեան ամենակատարեալ պատիժն էր: Նա ծիծաղել էր քաղղէացի զառամեալ Մարիս եպիսկոպոսի վերայ նորա կուրութեան պատճառով, բայց ինքն նորանից աւելի կոյր էր: Նորա դժպէի խորհուրդը, փոխանակելու քրիստոնէութիւնը Հեթանոսութեամբ՝ վարագուրած էր նէօպլատոնական փիլիսոփայութեան շլացուցիչ միգով, ի կորուստ մատնեց թէ՛ նորա տաղանդն և թէ՛ վաստակները: Այս տեսակ ցնորքներով նա ոչ մի բան չէր կարող անել: Նորա պատերազմները, օրէնքները և մեծագործութիւնները իրանից երկար չապրեցին: Նորա ճարտարաբանութիւնը, զօրավարութիւնը և բոլոր ջանքերը ապարդիւն անցան: Նորա ամենամեծ ջանքը կարողացաւ միայն արտադրել բազմաստուածութիւնը ցնցող հոգեվարքի շնչառութիւնները, որոնք վերջնական քայքայման նախագուշակներն էին: Աթանասը իւր արեւակէզ անապատներում, Բարսեղը իւր պոնտական առանձնութեան մէջ աւելի մեծ ոյժ էին ներկայացնում քան Յուլիանոսը իւր կայսերական գահի վերայ: Մարկոս-Ալեգիլոսի ախոյեանը չարատանջ մարդկութեան համար աւելի պակաս գործեց քան անանբաղը Կրիսպոսի հայրը: Նա ոչ մի ծանրաբեռնեալի լուծը չը թեթեւացրեց, ոչ մի ստրկի շղթան չը խորտակեց: Աստուածները, ո-

րոնց մասին նա այնպէս հոգումէր, նորան այն դաշտը մղեցին՝ ուր նա կորցրեց իւր կեանքը, իսկ Հռոմը՝ իւր փառքը: Անիծեալ Հեթանոսութիւնը քայքայեց և կորցրեց իւր վերջին հերոսի բաղդաւորեցնող շնորհները և կազմալուծեց՝ ինչ որ նա բարի համարելով՝ գործել էր:

Եւ այս ճախորդութեան նայելով՝ շատ Հեթանոսներ քրիստոնէական վարդապետութեան աստուածային գեղեցկութեամբ հրապուրուած, քան երբ իցէ կը կարողանային բանաստեղծի հետ գոչել.

Ո՛հ, Ելլադայի սնտոի և սուտ աստուածներ,
Դուք, համրների պէս լուռ էք.
Իսկ ես բարկութեամբ կը ջարդեմ՝ այն բաժակը՝
Որով ձեզ այնքան գինի եմ նուիրել,
Թող կորչի մոխրի մէջ նենգաւոր խմիչքը,
Թող ընդ միշտ անցնեն ձեր փառքի օրերը,
Սկսեալ ա՛յն օրից՝ երբ վախճանուեց ինքն յարազուարճ Պանը:

(Նարո-հակ-իւն)

Յ. Վ. Մ.

ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

(Նարո-հակ-իւն).

Քրիստոնէական հաւատը դնում է նոցա վերայ փոխադարձ պատասխանատուութիւն նոցա հոգւոց փրկութեան համար — պատասխանատուութիւն, որ արտաքոյ քրիստոնէութեան անյայտ է: Միայն այս հաւատն է նրանց ընդունակ անում խաչը կրելու — լինի դա համբերութեան ջանքն, որ նոքա պէտք է ցոյց տան միմեանց իւրեանց մեղաց համար, թէ արտաքին վիճակն, որ նոքա պիտի տանեն միասին: Խաղաղութեամբ զարգանալով հաւատի և սրբութեան մէջ ամուսնութիւնը պէտք է մերձենայ այն գաղափարին, որ ներկայացնում է Առաքեալն, երբ մարդու և կնոջ դաշնադրութեան մէջ

տեսնում է Քրիստոսի և եկեղեցու մէջ եղած կապի պատկերն. այս գաղտնիքն այնչափ մեծ է և վսեմ, որ մենք աստիճանաբար միայն կարող ենք նրան մօտենալ մեր անկատարելութիւններով ու թուլութիւններով:

Քրիստոնէական-կրօնական ամուսնութեան բնաւորութիւնը չէ կարող երևիլ սկզբում իւր կատարեալ ձևով: Չափազանցութիւն կը լինէր այդպիսի պահանջն, որ այդ բնաւորութիւնը կերպարանաւորուէր Հենց ամուսնութեան սկզբում: Երիտասարդ ամուսինները չեն կարող կատարելապէս Համապատասխան լինել միմեանց կրօնական Հասունութեան մէջ: Եթէ միայն չը կան ակնյայտնի նշաններ անՀաւատութեան կամ կատարեալ անաստուածութեան վտանգաւոր կը լինէր պահանջել ապագայ մարդուց որոշեալ արտաքին նշաններ նորա սերտ անկեղծ վերաբերութեան առ Աւետարանն: Այսպիսի դէպքում աւելի լաւ կը լինի ուշադրութիւն դարձնել նորա վերայ, ինչ չափով է չինքն Աստուծոյ օրհնութեամբ կրօնական վերաբերմամբ, քան թէ նորա վերայ, որ ինչ արդէն կայ, յայտնի բան է աչքի առաջ ունենալով, որ ինքն պատկանում է քրիստոնէական եկեղեցուն: Կրօնական տարրն ամուսնութեան մէջ պէտք է ունենայ իւր պատմութիւնն, որ Աստուածութեան դաստիարակիչ գործողութեամբ անՀատականում է իւրաքանչիւրի մէջ զանազան եղանակով: Միայն իսկական միացած կենցաղավարութեամբ և իսկական փորձերով, որ միասին տանում են, կարող է երևան դալ ամուսնութեան կրօնական և բարոյական Հասունութիւնը: Իսկ Քրիստոսի Աւետարանը ամուսնութեան և ընտանեկան կեանքի մէջ տակաւ առ տակաւ կը դառնայ խօսք, որ անտեսանելի և աննկատելի կերպով կը թափանցէ երկրաւոր և անցաւոր յարաբերութեանց մէջ. նոյնպէս և ընտանեկան կեանքն աւելի և աւելի կը նմանի Տաճարի և այս երևան կը գայ մանաւանդ նորանում, որ ամուսնութիւնն ու ընտանիքը աւելի և աւելի կը մերձենան եկեղեցուն և սորա շնորհատու միջոցներին և ընտանեկան կեանքի մէջ կը լսուի եկեղեցական կեանքի արձագանգը: Եթէ մէկը կը կամենայ ընտանեկան բարեպաշտութեան Համար կարգել որոշեալ կանոններ, դա կարող է Հասցնել միայն կեղծ արտաքին բարեպաշտական ձևականութեանց:

ԽԱՌՆ ԱՄՈՍՆՈՒԹԻՒՆՔ: Հէնց այն պատճառով, որ ամուսնական կեանքի կանոնաւոր զարգացման հետ զարգանում է և կրօնական տարրն, որ կազմում է ամուսնութեան խորին հիմքը — Հէնց այս պատճառով էլ խառն ամուսնութիւնք կամ ամուսնութիւնք երկու տարբեր քրիստոնէական եկեղեցեաց պատկանող անձանց մէջ, կրում են իրանց վերայ երկրայութեան կերպարանք: Այսպիսի ամուսնութեանց համար չէ կարելի ասել, որ ամուսինք կատարելապէս մի կեանքով են ապրում: Այսպիսի ամուսինք կամ ապրում են կրօնական անտարբերութեան մէջ, կամ եթէ հասնում են կրօնական զարգացման և եթէ այսպիսի դէպքում զգուշանում են այնպիսի վէճերից, որովք մէկը աշխատում է միւսին դարձնելու իւր դաւանութեան — յամենայն դէպս նոցա սրտում երևան է գալիս զրկանաց խորին և վշտալի զգացումներ: Որովհետեւ այսպիսի ամուսինք չեն կարող միասին վայելել ամենաբարձր և սուրբ բարիքը, զորօրինակ միասին տօնել իրանց հաղորդութեան օրն մի և նոյն եկեղեցում: Զաւակների դաստիարակութեան վերաբերմամբ էլ կարող են ծագել մեծ դժուարութիւնք: Որովհետեւ որպիսի համաձայնութեան պայմաններ էլ հնարենք — թէ արդեօք բոլոր զաւակները դաստիարակուին հօր դաւանութեամբ, և կամ արու զաւակները հօր, իսկ աղջկունք մօր դաւանութեամբ կրթուին: Եւ ամենայն դէպքս ընտանիքի անդամների մէջ մի անջրպետ է գոյանում: Յայտնի բան է մենք չենք ժխտում, որ խառն ամուսնութիւնք էլ կարող են երջանիկ լինել, որովհետեւ ընդհանուր քրիստոնէական տարրն անհատների գիտակցութեան մէջ այնպէս զօրեղ է, որ նա յաղթում է դաւանաբանական տարաձայնութեանց բայց և այնպէս այդպիսի ամուսնութեանց մէջ միշտ մնում է ինչ որ անբնական: Նւ թէպէտ այն երկիրներում, ուր միասին բնակում են զանազան դաւանութեան անձինք, պետութիւնը բնականապէս ձգտումն ունի նպաստելու խառն ամուսնութեանց, որովհետեւ սոքա պահպանում են խաղաղ յարաբերութիւնք տարբեր դաւանութեանց մէջ, բայց եկեղեցին չէ կարող ուշադրութիւն չը դարձնել նորա վերայ, որ այդպիսի ամուսնութեանց մէջ տարակուսանք կայ, որ նրանց ցանկալի չէ անում: Այս մասին բողոքական եկեղեցին աւելի ներողամիտ է քան

Հռովմէական—կաթոլիկ եկեղեցին, որ Հոգւոյ փրկութիւնը բացառապէս կապում է կաթոլիկութեան հետ:

Ամուսնութիւնք հրէաների և քրիստոնէաների մէջ, քրիստոնէական Հայեցակետից, հրեշային ամուսնութիւնք են, և ի վաղուց հետէ արգելուած են եղել քրիստոնէական պետութիւններից և քրիստոնէական եկեղեցուց: Որովհետև հրէի համար ոչ միայն Քրիստոսի իրան, այլ և եռանձնեայ Աստուածութեան հաւատը գայթակղութիւն է: Միայն ներկայ դարումս մի քանի քաղաքական օրէնսդրութիւնք այսպիսի ամուսնութիւնք թոյլատրած հրատարակեցին (միայն առաւելապէս քաղաքական ամուսնութեան ձևով) այն նպատակով որպէս զի քաղաքական հասարակութեան մէջ աւելի միութիւն հաստատուի: Քստ նկատուութեան եկեղեցական իրաւագիտութեան մէջ երևելի մասնադէտ մի անձնի այս փորձը տարակուսելի ճանաչելու է քրիստոնէական տեսակէտից:

Այլ տեսակի խառն ամուսնութիւն լինում է, երբ ամուսինք, որոնք արտաքուստ պատկանում են մի և նոյն քրիստոնէական եկեղեցական հասարակութեան, բայց էապէս տարբերում են միմեանցից իրանց ներքին վերաբերմամբ առ Աւետարանն, այնպէս որ նորանից մէկը հաւատացող է, իսկ միւսն ոչ հաւատացող: Մեր ժամանակում յաճախ պատահում է, որ հաւատացող կանայք ունենում են անհաւատ մարդիկ. «Քրիստոնէայ կին հեթանոս տանը» որին նկարագրում է Միւնտէր (1761—1830) եպիսկոպոսն իւր շարադրութիւններից մէկում, փոխակերպեալ ձևով պատահում է և՛ այնպէս անուանեալ քրիստոնէայ հասարակութեան մէջ: Այսպիսի դէպքում չափազանց եռանդոտ փորձերը հաւատի բերելու համար շատ սակաւ օգուտ կարող են բերել: Ընդհակառակն պէտք է միշտ յիշել այն, ինչ ասում է առաքեալը (առ. Պետր. Գ. 1) կանանց մասին, որոնց միջնորդութեամբ անհաւատ մարդիկ, որոնք ընդդիմանում էին խօսքին, «սուանց բանի գրաւուում էին, շնորհիւ իրանց կանանց անարատ վարքին: Լուռ վկայութիւնը ճշմարտութեան և հաւատոյ գորութեան մասին, որ արտայայտուում է խոնարհութեան, համբերութեան և հեզութեան մէջ, լուռ դաւանութիւնը հաւատոյ յԱստուած, որ արտայայտուում է գործողութեանց և տանջանաց մէջ:

այսպիսի դէպքում ամենազօրեղ ներգործութիւնն են անում և ճանապարհ բաց անում խօսքին, երբ դորա համար կը հասնի յաջողէ ժամանակը (երկ. Կորնթ. Գ. 2): Նոյնը կարելի է ասել և հաւատացող տղամարդու մասին, որ չժքաղտութիւն է ունեցել ամուսնանալու անհաւատ կնոջ հետ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ. ՊԱՍԿԻ ԼՈՒԾՈՒՄՆ: Պսակը լուծուում է մահուամբ: Բայց լինում են ամուսնութիւնք, որոնք նշանաւոր են լինում ամուսինների այնպիսի մտերիմ յարաբերութեամբ և այնպիսի փոխադարձ սիրով, որ մէկի մահից յետ միւսի կրկին ամուսնութիւնն հազիւ թէ տեղի կարող է ունենալ: Որովհետև թէպէտ ամուսնական դաշն սահմանափակուում է երկրաւոր կեանքով և դերեզմանից դէնը չէ շարունակուում, ուր «ոչ կանայս առնեն և ոչ արանց լինին» բայց և այնպէս կենդանի մնացած ամուսինը կարողանում է ապրել հոգեպէս միանալով մեռած ամուսնոյ հետ: Բայց այն պատճառով որ ամուսնութիւնն միայն երկրաւոր կեանքի համար է, կրկին ամուսնութիւնը կատարելապէս ներելի գործ է և մի քանի դէպքերում մինչև իսկ օգտաւէտ: Այսպէս Ս. Առաքեալը մատաղահաս այրի կանանց խորհուրդ է տալիս կրկին մարդու գնալու այն հիման վերայ, ոչ ցոյց է տրուած նորա առաջին թղթում առ Տիմոթէոս (Ե. 11—15): Փորձն ուսուցանում է, որ պատահում են դէպքեր, երբ երկրորդ ամուսնութիւնը իրապէս առաջին է դառնում, այսինքն աւելի համապատասխան է լինում ամուսնացողի գաղափարին. երբեմն մարդս երկրորդ ամուսնութեամբ գտնում է անձնաւորութիւն, որ կարող է նրան օգնական լինել բաւիս բուն նշանակութեամբ:

Քրիստոնէութեան նախկին դարերում երկրորդ ամուսնութիւնը յարգանք չէր վայելում. այսպիսի աննպաստ կարծիք երկրորդ ամուսնութեան մասին մնացած է ցայժմէլ կաթոլիկ եկեղեցում: Կրօնական յեղափոխութիւնից յետ, որ մեծ կրօնական փոփոխութիւն առաջացրեց Արևմտեան Եւրոպայում, պատերազմով չափազանցութեան հասցրած կուսակրօնական կեանքի դէմ, և աւելի մերձաւոր ծանօթութեամբ Ս. Գրոց, այլ հայեացք հանդէս եկաւ այդ գործի վերաբերմամբ: Ս. Գիրքը ակնյայտի կերպով արդարացնում

է երկրորդ ամուսնութիւնը (Հռով. է. 3. Առ. Կորնթ. է. 8):

Այսպէս Ս. Գրոց Հիման վերայ մենք պնդում ենք, որ երկրորդ ամուսնութիւնը թոյլատրելի է: Բայց և այնպէս մենք պէտք է խոստովանինք, որ բողոքական եկեղեցում երկրորդ ամուսնութեան արժանիքն երբեմն չափազանցութեամբ էր զնահատուում, կրիտիկական հայեցակետից խնդրի վերայ չը նայելու պատճառով: Գործը մինչև այնտեղ հասնում էր, որ եկեղեցականաց համար արժանաւորութիւն, մինչև իսկ մեծ արժանիք համարուում էր, եթէ նոքա մի քանի անգամ ամուսնացած էին լինում, որովհետև այսպէս նոքա իբրև թէ բողոքած էին լինում ամուրութեան և պապութեան դէմ: Մենք խոստովանում ենք, որ ամենևին խրատական չէ տեսնել այնպիսի եկեղեցականների, որոնք խորին ծերութեան ժամանակ երկրորդ և երրորդ անգամ ամուսնանում են կամ տեսնել, թէ ինչպէս նոքա դադարին մօտեցած մինչև անգամ վեցերորդ ամուսնութիւնն են անում, ինչպէս այս արաւ տասն և եօթներորդ դարի աստուածաբան Աբրահամ Վալովիուսն, որ թուրք հինգ կին և ունէր 13 զուակ: Տիրշը, մանաւանդ այս դէպքն առաջ բերելով, բոլորովին արդարացի կերպով ասում է հետեւեալը. վատ և ստոր հասկացողութիւնը ամուսնութեան մասին երևում է այն մարդու մէջ, որ իւր ամուսնու մահից յետ ածում է երկրորդ կինը բոլորովին այնպէս իբրև թէ՝ աշտանակի վերայ տնկում է նոր մոմ, երբ առաջինը վառուելի, վերջացել էր:

Բացի ամուսնութեան լուծումից ամուսիններից մէկի մահուամբ, լինում են պսակի և այլ տեսակ լուծումներ, որոնց հիմն մեղքի մէջ է և յանցանքի, երբ ամուսինք իրանք խախտում են իրանց դաշն: Մարդիկ ամուսնութեան այս տեսակի լուծման հասնել կարող են միայն Աստուծոյ պատուէրները քանդելով և այդպիսի լուծումն թոյլատրել կարելի է միայն անհրաժեշտութեան պատճառով, որ այնու ամենայնիւ մատնացոյց է լինում յանցանքի վերայ, ամուսիններին մէկի կամ երկուսի էլ օրինազանցութեան վերայ, թէև զանազան աստիճանով և որ հասել է այնտեղ, որ աւելի մեծ չարիքից աւելի պատուելու համար միայն մի միջոց է մնացել, այն է որ ամուսինները հեռանան միմեանցից պսակի լուծմամբ: Լինում են այնպիսի

դժբաղդ ամուսնութիւնք, երբ ամուսինք, որոնք նշանակած են
 միմեանց օգնական լինելու, ընդհակառակն արգելք են լինում իրար
 զարգանալուն բարեաց մէջ և մինչև անգամ ամուսիններից մէկը
 նպաստում է միւսի բարոյականապէս վատանալուն: Այսպիսի ամուս-
 նութեանց վերաբերմամբ, Հակառակ Աստուծոյ խօսքին, թէ «լա-
 չէ մարդուն միայնակ լինել», Հարկ է ասել. «լաւ է մարդուն միայ-
 նակ լինել, քան թէ շարունակել ապրելու այնպիսի դաշինքի մէջ,
 ուր Հաւատարմութիւնն բոլորովին խախտուած է, ուր անձնական
 կապը իւրուած է և միայն արտաքին կապը միացնում է ամուսիննե-
 րին նորա Համար, որ միայն թունաւորեն միմեանց կեանքը»: Բայց
 այսպիսի դժբաղդ յարաբերութիւնք յամենայն դէպս ապացոյց են
 ամուսինների նախկին յանցանքների: Նոքա ապացոյց են աննախա-
 տես, թէթեամիտ ամուսնութեան, որոյ Համար ամուսնացողք
 ստանում են իրանց տրիտուրը — պատիժը: Մեծ մասամբ նոցա պատ-
 ճառն են մի քանի զանցառութիւնք ամուսնական կեանքի սկզբում,
 այն է, որ ամուսինները Հոգ չեն տարել սկզբումն իսկ առաջն առ-
 նելու ծագող աններդաշնակութեանց: Չարիքն, որոյ վերայ ուշք չէ
 դարձրած սկզբում, Հանդէս է բերում իւր կորստաբեր Հետեանք-
 ները մանաւանդ այն ժամանակ, երբ ամուսինների սրտերը Հեռա-
 նում են միմեանցից, որովՀետե գարթում է նոցա մէջ Հակամիտու-
 թիւն գէպի սիրոյ նոր կապեր: Բայց ինչ էլ լինի աններդաշնակու-
 թեան պատճառն ամուսնական կեանքի, միշտ Հետեեալ Հանդա-
 մանքն է երևում. ամուսնական կեանքի մէջ մեծ ուշադրութիւն
 դարձնուում է նորա վերայ, որ ամուսինք երջանիկ լինեն, կարծես
 տա է միակ նպատակն ամուսնութեան, փոխանակ մտածելու, թէ
 ոչ միայն ամուսնութիւնն անհատների Համար է, այլ միւսնոյն ժամա-
 նակ և անհատներն ամուսնութեան Համար են, որ կատարեն Աս-
 տուծոյ պատուէրը անձնուրացութեամբ և անձնագոհութեամբ
 մինչև իսկ տանջանքներով, մանաւանդ եթէ արժանի են զրանց:
 Խօսելով այս անձնուրացութեան պակասութեան վերայ, մենք ամե-
 նից առաջ աչքի առաջ ունինք ոչ նրանց, որոնք նոյն թէթեամտու-
 թեամբ որոշում են պսակի լուծումն, ինչպէս թէթեամտութեամբ
 էլ որոշել էին ամուսնանալ: ՈրովՀետե մենք Հարկ էլ չենք. Համա-

րում ապացուցանելու, որ այդպիսի վարմունքն անբարոյական է և որ այդպիսի անձանց չը պէտք է թոյլատրել պսակի լուծումն, թէև քաղաքական օրէնսդրութիւնն և՛ թոյլ տար նրան այդ: Մենք աչքի առաջ ունինք այստեղ նոցա, որոնց աւելի լաւ մարդիկ ենք համարում քան վերոյիշեալներն և որոնք այլ վերաբերութեամբ իրանց պարտականութիւնքը ճանաչող են և գործում են համաձայն իրզի ու մի չափով քրիստոնէութեամբ ներշնչուած են: Խնչպէս տակաւ առ տակաւ կոշտացած պիտի լինին նոցա սրտերն, մինչև կանէին վերջին վճռական քայլը: Մշտական կենակցութեան ժամանակ քանի քանի բռնութիւնք և ժամեր կարող էին պատահել, երբ հնարաւոր կը լինէր նոցա մէջ մտերմութիւնը, հաշտութիւնն ու փոխադարձ ներողութիւնը հաստատել: Բացի սրանից եթէ նոքա ունին զաւակներ, որ պիտի հարկեցուցիչ հանգամանք պիտի լինէր այս նոցա համար համբերելու և հաշտուելու: Այսպիսի դէպքերում՝ յաճախ խօսում են մի կողմի անմեղութեան մասին, այն է ամուսիններից մէկի և նորա տարապարտուց տանջանքների մասին: Բայց այդ (համեմատաբար) անմեղ կողմն արդեօք միշտ հոգացել է, որ այդ վերջնական անուղղելի երկպառակութիւնը չը պատահէր: Արդեօք նա չէ՞ ցոյց տուել խիստ և կոպիտ բնաւորութիւն այնպիսի դէպքերում, երբ նա պարտական էր պատրաստ լինել ներելու միւս կողմին: Եթէ քրիստոնէութիւնը մի տան մէջ մի տեսակ տիրապետող գաղափար է, նա պէտք է երկու ամուսիններին հասցնէ այն որոշման, թէ, նոցա ամուսնութիւնը թէև զուրկ է գաղափարականութիւնից — այնու ամենայնիւ նոքա պէտք է մնան միասին տան համար, զերգաստանի ու գաւակաց համար, մանաւանդ Աստուծոյ պատուիրանի համար, որին նոքա իրանք հպատակեցան: Այն ինչ եթէ անհամաձայնութիւնն ամուսինների մէջ հասել է ցվերջին աստիճան երկպառակութեան, որ անուղղելի է մարդկային հայեցակէտից, եթէ գործը հասել է այն վիճակին, որ ամուսնական կենակցութեան շարունակութիւնը միայն սրբապղծութիւն կարող է լինել Աստուծոյ պատուէրի դէմ և նոյն իսկ ամուսինների համար կորստաբեր — այսպիսի դժբաղդ և անել զրուութեան հասած ամուսիններին, որոնք անձամբ արժանացել և հասել են այդ վիճակին, կարելի է գնել պսակի լուծմամբ: Բայց և այնպէս

պսակի լուծումն ինքն ըստինքեան անպայման կերպով իրաւունք չէ տալիս նրանց նորից ամուսնանալու:

Հռովմէական - կաթոլիկ եկեղեցին պնդում է, որ պսակն անլուծելի է և հիմնուում է Ս. Գրոց յայտնի խօսքերի վերայ, որոնք յայտնում են այդ գաղափարը. «Ձոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի մեկնեացէ» (Մատթ. ԺԹ. 6): Կաթոլիկ եկեղեցին թոյլ է տալիս առանձին սեղան և անկողին ունենալ, բայց թոյլ չէ տալիս կրկին ամուսնանալ, որովհետև այսպէս նա ամուսնական դաշն խզած չէ համարում, ուրեմն և իսկական լուծումն պսակի չէ ընդունում: Բողոքական եկեղեցին թոյլատրում է պսակի լուծումն և անմեղ կողմին իրաւունք է տալիս ամուսնանալ: Ս. Գիրքն երկու դէպքերի վերայ մատնացոյց է լինում, երբ թոյլատրում է պսակի լուծումն և երկրորդ ամուսնութիւնը: Քրիստոս ասում է. «Որ արձակէ զկին իւր առանց բանի պոռնկութեան, նա տայ նմա շնալ. և որ զարձակեալն առնէ՝ շնա (Մատթ. Ե. 32): Պօղոս Առաքեալը սորա վերայ աւելացնում է և մի այլ դէպք էլ, այն է ամուսիններից մէկի դիտմամբ հեռանալը միւսից, երբ նոցանից մէկը թողնում է միւսին և նրան յանձնում է իւր բազդին: «Եթէ անհաւատը կամենում է բաժանուիլ, թող բաժանուի, եղբայրն և քոյրը (քրիստոնեայ մարդն կամ կինը) ազատ է այսպիսի դէպքում (Առ. Կորնթ. Ի. 15): Առաքեալն այս դէպքում թողնուածին, զրկուած կողմին իրաւունք է աւելի կրկին ամուսնանալու: Այստեղ նշանաւոր ինդիք է ծագում. արդեօք չեն կարող լինել այլ դէպքեր էլ. բացի այս Ս. Գրոց մէջ պարզապէս ցոյց տուածներից: Այլ խօսքերով. Փրկչի և առաքելոց այս ասած խօսքերն արդեօք պէտք է հասկանալ իբրև օրէնքի տառեր, իբրև եկեղեցական-իրաւասական որոշումներ, որոնք իբրև վճիռներ յանձնած են եկեղեցուն, թէ նրանց պէտք է համարենք գաղափար, օրինակ, որ եկեղեցին պէտք է գործ դնէ և այլ նոյնանման դէպքերում: Մենք հակուած ենք դէպի այդպիսի մեկնութիւնը վերոյիշեալ ասացուածոց և մեր համոզմամբ գործի այդպիսի ըմբռնումն միայն համապատասխան է Աւետարանի ոգւոյն: Իսկ Սուրբ գրոց վերոյիշեալ խօսքերի գաղափարը՝ միտքն հետևեալն է: Պսակի լուծումն թոյլատրելի է այն ժամանակ և միայն այն ժամանակ, երբ ամուսնութեան էական

կապը խզուած է: ամուսնական Հաւատարմութիւնը արմատից ոչընչացրած է: Այս կարելի է ասել և այն դէպքի առթիւ, որ յիշում է Խնքն Տէրը: Որովհետեւ եթէ մենք պուսկուծութիւն խօսքը Հասկանալու լինինք ոչ միայն լոկ արտաքին իրողութեան մտքով, այլ որոշեալ տեսակի բարոյական ախտաւորութեան ընդարձակ մտքով, այն ժամանակ այսպիսի դէպք մենք կը համարենք՝ անձնական անհաւատարմութիւնն ամուսինների մէկի կողմից, կատարեալ մեկնումն անձնաւորութեան իւր այլ մարդուց կամ կնոջից և յարումն ու կապն այլ անձնի հետ: Նոյնպէս խզուում են անձնական կապերն ամուսինների մէջ այնպիսի դէպքում, որ յիշում է առաքեալը, մատնացոյց լինելով իւր ժամանակի Հանգամանքների վերայ: Նուսենք պէտք է խոստովանինք, որ լուտերական եկեղեցական վարդապետները ոչ պակաս իրաւունքով մատնացոյց են լինում պսակի լուծման համար և՛ հետեւեալ պատճառների վերայ. այն է անբնդհատ խիստ վարմունքն կամ անձնական զրկանքը կամ երբ ամուսիններից մէկը դաւ է գործում միւսի կենաց դէմ: Այսպէս մտածում են Մելանիւտոնն և Նորան Համաձայն Իանիացի սատուածաբան Ն. Հէմինգէէնը: Այս պատճառների կամ հիմանց վերայ վերջին ժամանակ աւելացան և այլ մի քանիսը, գործընկակ ամուսնական պարտքը կատարելու մերժումն: Եթէ մինչև անգամ մի կողմ թողնելու լինինք ամուսնական Հաւատարմութեան այս կոպիտ խանգարումներն, արտաքոյ դոցա էլ պատահում են այնպիսի անտանելի անախորժ յարաբերութիւնք ամուսինների մէջ, որոց առթիւ գործը վերջապէս հասնում է կատարեալ ներքին երկպառակութեան: Անտարակոյս «բնաւորութեանց անյարմարութիւնը (տարբերութիւնը)» կամ սրտերի աններդաշնակութիւնն այնպիսի հիմն է պսակի լուծման համար, որ ի գործ են դրել և այժմ էլ ի գործ են դնում շատ վերի վերոյ կամ աններելի – թեթեամիտ կերպով: Բայց և սա կարող է ունենալ իւր ծանր կողմը շատ տխուր յատկութեամբ: Լինում է բնաւորութեանց տարբերութիւն, որ անբնդհատ փոխադարձ զկծանքներով ու զրկանքներով ստանում է այնպիսի յատկութիւնք, որ այս դէպքում կարելի է թոյլ տալ, ոչ պսակի լուծումն, այլ ժամանակաւոր մեկնումն ամուսինների միմեանցից, որ ի վերջոյ կարող է դառնալ մըշ-

տական, թէև այստեղ միակողմանի խստութեան և աններելի ներդաշնակութեան մէջ միջին ճանապարհը պահպանելը — օրէնսդրութեան համար ամենագլխաւոր խնդիրներից մէկն է: Որովհետև պէտք է համաձայնիլ նորա հետ, ինչ ասում է հին առածը. «պատահում են սակաւ անսովոր դէպքեր, որոնք դժուար է որոշեալ կանոնների տակ զգել»:

Մենք լաւ գիտենք, որ այս գործում համեմատութիւնը վտանգաւոր ճանապարհ է և արդէն այս ճանապարհը, հասցրել է ամենքին յայտնի դատապարտելի գիշողութեան օրէնսդրութեան կողմից, որոյ վնասն աւելանում է և այն գիշողութեամբ էլ, որով վարչական հաստատութիւնք ի գործ են դնում օրէնքը: Բայց ի չարը դործադրութիւնը չէ ջնջում մի առարկայի կանոնաւոր գործադրութիւնը: Անտարակոյս չէ կարելի չխոստովանել այն զիմադրութեան օրինաւորութիւնն, որ երբէմն երբէմն բոլորական եկեղեցին ցոյց է տուած այդ վնասակար գիշողութեան դէմ: Բայց եթէ մի քանի քահանայք կամ առ հասարակ հրաժարուել են պսակելու բաժանեալ ամուսիններին և կամ պսակել են միայն նրանց, որոնց վերաբերութեամբ կարելի էր ի գործ դնել պսակի լուծման այն հիմունքն, որոնք պարզապէս ցոյց են տրուած Ս. Գրքում, այս դէպքում տեսնում ենք միայն միակողմանիութիւն, որ համաձայն չէ Աւետարանի ոգւոյն: Ով Քրիստոսի խօսքն ընդունում է իբրև օրէնքի տառ, որ նշանակուած է անմիջապէս տառական մտքով գործադրելու համար եկեղեցում, նա բոլորովին առանց ուշադրութեան է թողնում մեծ տարբերութիւնն այն հասարակական յարաբերութեանց, որոնք աչքի առաջ ունէր Քրիստոս և որոց դէմ ուղղած էին նորա խօսքերն և այն յարաբերութեանց, որոնք ապագայում կազմակերպուեցան քրիստոնեայ պետութեանց մէջ: Յիսուսի Քրիստոսի ժամանակ բնաւ չկար պսակի լուծումն, կառավարութիւնից հաստատուած. այլ մարդուն իրաւունք էր տուած իւր կնոջ արձակման գիր տալու, որոյ մասին Քրիստոս այս է ասում. «Մովսէս վասն խտաւարտութեան ձեւոյ հրամայեաց ձեզ արձակել զկանայս ձեր. այլ ի սկզբանէ ոչ եղև այնպէս» (Մատթ. Ժ Թ. 8. Մարկ. Ժ. 5):

Նորա խօսքերն ուղղած էին այս թոյլատուութեան, այս գիշո-

ղութեան թեթեամիտ և կամայական գործադրութեան դէմ, որ սովորական էր Նորա ժամանակ: Եթէ Քրիստոս զիտաւորութիւն ունենար տալու իրաբանական որոշումն, վճիռ, որ պէտք է տառական—պարտաւորական կշիռ ունենար Նորա եկեղեցու Համար ընդ միշտ, մենք Հիմք կունենայինք զանգատելու, որ այդ իրաւական որոշումն հաղորդած է մեզ անկատար ձեռով: Որովհետեւ վերոյիշեալ խօսքերն այն ձեռով, ինչպէս Հաղորդում է նրանց Ս. Աւետարանին, որ միւսնոյն ժամանակ Առաքեալներէից մէկն էր (Մատթէոս) յիշեցնում են միայն այդ մարդու իրաւունքն այն դէպքում. երբ Նորա կինը մեղաւոր է գտնուած որոշեալ յանցանքում, բայց նոքա չեն բովանդակում ոչինչ կնոջ իրաւունքի մասին հակառակ դէպքում, իսկական օրէնքում այս որոշումն անշուշտ պէտք է լինէր: Այս հանգամանքը համոզում է մեզ գլխաւորապէս ուշադրութիւն դանձնելու *Հաղորդութեան* վերայ, որ արտայայտուում է Տիրոջ վերոյիշեալ խօսքերում, որոնք ասած են միայն պատահական եղանակով և ոչ կատարեալ ձեռով: Ոմանք տեսնում են քաթոլիկ եկեղեցու առաւելութիւնը Նորա մէջ, որ նա ամենեւին թոյլ չէ տալիս պսակի լուծումն և այսպէս իւր քահանաներին ազատ է կացուցանում բաժանուած ամուսիններին պսակելու տխուր պարտականութիւնից. մենք չենք կարող համակրել այդ յափշտակութեան, այդ Հիացման: Քաթոլիկ եկեղեցին էլ տալիս է բաժանեալներին ամուսնանալու իրաւունք, միայն զիմակաւոր եղանակով: Քաթոլիկների մէջ կայ այնպէս անուանեալ յայտարարութիւն *nullité* ի մասին կամ պսակի անվաւերականութեան մասին. այսպիսի յայտարարութեան Հիման վերայ կարելի է լուծել պսակն, ի պատճառս ազգականութեան արգելեալ աստիճանների և այսպիսի դէպքում ի գործ է դնուում նշանաւոր սոփեստական հնարագիտութիւն և կամ ի վերայ Հիման այս կամ այն անկանոնութեան, որ իբրեւ թէ տեղի է ունեցած պսակի վերաբերութեամբ ձեւակատարութեան մէջ. այսպիսի յայտարարութիւնը յաճախ ի գործ դրուած են ի հաճոյս բարձրաստիճան անձանց: Այսպէս նապոլէոն առաջինի պսակը ժողեփենի հետ անվաւեր հրատարակուեցտւ, որովհետեւ պսակադրութիւնը կատարած է եղել իբրեւ թէ այնպիսի եկեղեցական անձն, որ այդ իրաւունքը չէ ունեցել,

այս հարկաւոր էր նորա համար, որ կայսրը կրկին ամուսնանար:

Ամեն ոք, ով միայն ամուսնութեան վերայ, իբրեւ մի ծանրակշիռ գործի վերայ է նայում, պէտք է խոստովանի, որ այն իրաւունքն, որով մինչեւ ցայժմ որոշուում են պսակի լուծման գործերը բողոքական պետութեանց մէջ, կարօտ է բարեփոխութեանց: Իսկ գործը կատարուում է այնպէս, որ մարդկային խստասրտութեանը զիջողութիւն անելու անուամբ յոյժ թեթեամիտ ներողութիւնք լինում են թեթեամիտ և անհաւատ անձանց և պսակի լուծման համար գործընկակ բաւական հիմն է ճանաչուում ամուսինների փոխադարձ համաձայնութիւնը, կամ անակնկալ դժբաղդութիւնն, զորօրինակ որեւէ զգուելի հիւանդութիւն կամ խելագարութիւն: Հէնց ամուսնական չափազանց ներողամիտ օրէնսդրութիւնը պատճառ է եղել շատ դժբաղդ ամուսնութեանց, որովհետեւ այդպիսի օրէնսդրութիւնն որոշեալ չափով ազատ է կացուցանում ամուսիններին անձնուրոտութեան և անձնազսպութեան պարտականութիւնից և կատարեալ ընդարձակութիւն է տալիս կամայականութեան: Պսակի լուծումն պէտք է թոյլատրուի այն ժամանակ միայն, երբ երեւում է իսկապէս բարոյական անհրաժեշտութիւն դրա համար: Աւստի հարկաւոր է ոչ միայն աւելի խիստ օրէնաւէջ հրատարակել, այլ և այդ օրէնաւէջի Գործադրութիւնը խիստ անել, այս վերջինը շատ և շատ նշանաւոր է և սորա համար շատ դէպքերում կարեւոր է հանգամանքների խորին բարոյական գնահատութիւն: Յայտնի բան է եկեղեցու մասն և բաժինն է յոյժ նշանաւոր կոչումն եռանդով և սիրով աշխատել հաշտեցնելու ամուսիններին: Ոչ պակաս նշանաւոր է և՛ այն, որ այդպիսի գործերի քննութեան համար լինէին առանձին դատական հաստատութիւնք, որոնք հիմնաւորապէս կարողանային հետազօտել ինդիւիդը, թէ արդեօք հարկ է թոյլ տալ ժամանակաւոր մեկնումն ամուսինների թէ պսակի լուծումն և կամ թէ հարկ է արդեօք թոյլատրել կրկին ամուսնանալ: Ինչ վերաբերում է մասնաւորապէս այս վերջին կետին, հարկ է տշտեղ խիստ սահմանափակումն գործ զնել, որովհետեւ ներկայումս կրկին ամուսնութիւն թոյլատրուում է առանց խիստ քննութեան իւրաքանչիւր դէպքի, որով ուշադրութիւն է դարձնուում ամուսինների յանցաւորու-

Թեան կամ յարաբերական անմեղութեան վերայ: Գուցէ մեզ պատասխանեն, թէ մի քանի դէպքերում թոյլատրութիւն լինում է կրկին ամուսնանալու այն նպատակով, որ անբարոյական կապակցութեանց առաջն առնուի: Բայց լինում են և այնպիսի կապակցութիւնք, որոնց սրբագործութիւնը պետութեան կամ եկեղեցու հեղինակութեան կողմից պէտք է անբարոյական համարուի: Այդպիսի սրբագործութիւնք խեղդում են ժողովրդի մէջ ամեն բարոյական գիտակցութիւն, այն ինչ ամուր կանգնելով բարոյական տեսակետի վերայ, մենք կը նպաստենք այդ գիտակցութեան ցորանալուն և ամբանալուն: Յայտնի բան է, օրէնսդրութիւնն այս առարկաների վերաբերմամբ երբեք չի հասնիլ պատշաճաւոր կատարելութեան, հէնց հանգամանքների անհատական բնավորութեան պատճառով, որոնք քննութեան ենթարկելի են, նոյնպէս և վերջիշեալ «սակաւ» անսովոր դէպքերի» պատճառով, որոնք չէ կարելի որոշեալ կանոնների տակ գոյել և որոնք յայտնուում են ոչ միայն այն ժամանակ, երբ գործը վերաբերում է պսակի լուծման միայն, այլ և երբ խնդրուում է թոյլատրութիւն կրկին ամուսնութեան համար: Բայց յամենայն դէպս օրէնսդրութիւնը պէտք է ամեն միջոց գործ դնէ, որ պահպանուի ամուսնութեան սրբութիւնը քրիստոնէութեան ոգւոյն համաձայն:

Այն դէպքերի համար, երբ եկեղեցին ստիպուում է կատարելու ինքն ըստինքեան տխուր գործողութիւնն, որ տպացոյց է եկեղեցու ոչ կատարեալ լինակին, այսինքն երբ նա պէտք է պսակէ բաժանեալ ամուսիններին, առելի նպատակայարմար է կազմել առանձին ձև պսակի կատարման, տարբեր սովորականից: Իսկ ինչ վերաբերում է զուտ քաղաքական ամուսնութեան, պետական իշխանութիւնը պէտք է լուրջ ուշադրութիւն դարձնէ պսակի լուծման օրէնսդրութեան վերայ, եթէ նա չէ կամենում քաղաքական ամուսնութեան անուամբ կանգնել մի անբարոյական հաստատութիւն և խախտել ժողովրդի գիտակցութեան մէջ բարոյական գաղափարները:

(Այս շարունակութիւնը):

Ա Զ Գ Ա Յ Ի Ն

Հեռագիր Ամենապատիւ Տեղակալ Ատենապետի Սինօզի Սրբոյ
Էջմիածնի Սրբազան Երեմիա Եպիսկոպոսի առ Տէր Նախարար
Ներքին Գործոց ի պատճառս մահուան Մեծի Իշխանի Նիկոլայ
Նիկոլայեվիչի Երիցու:

« Միաբանական եղբայրութիւն Սրբոյ Էջմիածնի
« ի խոր խոցեալ ընդ մահ՝ Նորին ԿԵՅՍԵՐԵԿԵՆ
« ԲԵՐԶՐՈՒԹԵԼՆ Մեծի Իշխանի Նիկոլայ Նիկո-
« լայեվիչի Երիցու՝ համայն ուխտիւ այսօր առաջի
« Միածնաէջ Սեղանոյն կատարելով զհոգեհանգիստ
« վասն ի Տէր հանգուցելոյն և թախծութեամբ վերըն-
« ծայելով առ Ամենակալն զՋերմագին մաղթանս վասն
« հանգստեան հոգւոյ Մեծի Իշխանին, յարգանօք
« խնդրէ ի Բարձր Գերազանցութենէ Ձերմէ տարա-
« ծել առ ոոս Գահոյից սիրեցեալ ԹԱԳԱՆՈՐ ԿԵՅ-
« ՍԵՐ զխորին ցաւակցութեան զգացմունս հաւա-
« տարմագոյն հպատակի՝ Հայ հոգեւորականութեան:
« Յաւիտենական յիշատակ Պանծալի Մեծ Իշխա-
« նին »:

Ի պատասխանի այսր Նորին Սրբազնութիւնն ըն-
կալաւ ի կառավարչապետէ կովկասու ի 17 Մայիսի
ամսոյ թ. 4487 զայս գրութիւն. « Պատիւ ունիմ
« ծանուցանել Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, թէ
« որպէս երեւի ի գրութենէ Նախարարի Ներքին Գոր-
« ծոց՝ Թագաւոր կայսրն ըստ ամենահպատակ զե-
« կուցման Ստատոս Սեկրետար Դուրնովի զհեռագիր
« Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, որով արտայայտեալ
« էիք զհաւատարմագոյն զգացմունս խորին ցաւակ-
« ցութեան հոգեւորականաց Հայոց ի մահ Մեծի
« Իշխանի Նիկոլայ Նիկոլայեվիչի Երիցու՝ ամենա-
« ողորմածաբար հաճեցաւ հրամայել զոհանալ զհոգեւո-
« րականութենէդ զայդմանէ »:

ԹԻՖԼԻՋԻ ՀԱՅՈՒՂԵԱՅ Բ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՅՆԵՐԸ.

Մ Ո Ւ Տ Ք.	Առածին		Բնդամենը	
	Ռ.	Գ.	Ռ.	Գ.
ա) Անցեալ տարուանից մնացած՝				
I. Առևտրական բանկում ընթացիկ հաշիւ .	2497	33		
Առ ձեռն դումար .	300	75	2798	8
II. Տոկոսաբերը ի դումարի 11,290 ռ., որ ընդունուած է և գնուած .	—	—	10458	84
			13256	92
բ) Նուիրաբերութիւններ՝				
Համաձայն կտակի Գալիթ Տէր-Նիկողոսեանցի	500	—		
Հանդուցեալ Կատարինէ Ռօտինեանցի ժառանգներից .	250	—		
Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի հոգաբարձութիւնից Էֆէնդեանցի գումարից .	29	95		
Պ. Ստեփաննոս Մանուէլեանցից .	15	—	794	95
գ) Անդամակցական վճարներ՝				
Իսկական (152 անդամ) .	912	—		
Մշտական (7 անդամ) .	700	—	1612	—
դ) Պարահանդէսներից, կօնցերտներից և այլն.				
Արասթումանում կայացած կօնցերտից .	106	—		
Պարահանդէսից .	800	—		
Ներկայացումից .	462	20	1368	20
ե) Տոկոսիք ընկերութեան գումարից՝				
Ընթացիկ հաշուից .	49	66		
Կտրօններից .	565	70	615	36
զ) Երկու ուսումնարանի աշակերտուհիներից ուսումնական պիտոյքների վճար .	274	—	274	—
է) Կարուձևի դպրոցի պատուէրներից մուտք .	1338	75	1338	75
Աշակերտուհիների ձեռագործի վաճառումից .	113	25	113	25
Գումար .	—	—	6116	51
Բացի սորանից ընկերութիւնն ընդամենը:	—	—	19373	43
Ունի երեք հատ Օսմանեան արծաթեայ դրամ, դպրոցական կահկարասիք և այլն իրեղէններ:				

Ե Լ Ք	Առանձին		Ընդամենը	
	Ռ.	Կ.	Ռ.	Կ.
ա) Ընդհանուր ծախսերը				
Իրական կան ծախսեր	8	50		
Մանր ծախսեր, յայտարարութիւններ եւ այլն	90	25	98	75
բ) Նուիրատուութիւնք յօգուտ ուսումնա- բանաց, մասնաւոր անձանց եւ ընտանեաց:				
Յօգուտ չքաւոր ուսանողաց ուսման վճարը	68	—		
« Զրկիւնեանց եկեղեցւոյ ուսումնարանի	50	—		
« Զխար գիւղի ուսումնարանի	50	—		
Զրօշնէքին եւ Զատկին բաժանեցաւ չքաւոր ըն- տանեաց	200	—	368	—
գ) Ս. Նշան եկեղեցւոյ դպրոցի ծախսեր.				
Վահարասիք	1346	—		
Վառելաւիայտ	82	5		
Ուսումնական պիտոյք	130	—		
Ձեռագործի նիւթեր	112	95		
Վարժուհիների եւ ուսուցիչների ոսձիկ	1869	88		
Լղանու ոսձիկ	130	—		
Մանր ծախս	35	15	2506	3
դ) Ս. Նշան եկեղեցւոյ շինութեան նորո- գութիւնը	543	10	543	10
ե) Վարուձեւ գպրոցի ծախսեր.				
Ուսուցչուհիների ոսձիկ	1058	15		
Բնակարանի վարձ	500	—		
Վահարասիք	158	5		
Լղանու ոսձիկ	156	—		
Վառելաւիայտ	83	22		
Մանր ծախս	73	82		
Ձեռագործի նիւթեր	85	68	2114	92
զ) Տոկոսաբեր թղթեր	177	2	177	2
է) Պատուէրներից ստացած արգիւնքից յատկա- ցւրած է վարպետուհիներին եւ աշակերտուհիներին	225	56	225	56
ը) Տուած է նոյն աշակերտուհիներին գրքերով ու դրամով	124	—	124	—
թ) Ապոսիկ 1889.	7	30	7	30
Գումար	—	—	6164	68
Անցեալ տարուայ մնացած տոկոսաբեր թղթերը	—	—	10458	84
Ընթացիկ հաշիւ Թիֆլիսի առևտրական բանկում	—	—	1654	74
Բռնեռն գանձարանում	—	—	982	28
Վարուձեւ գպրոցի աշակերտուհիներին հաս- նելի վարձատրութիւնը իրրեւ աւանդ	—	—	112	89
Ընդամենը			19373	43

Պ Ա Ջ Տ Օ Ն Ե Կ Ա Ն Ք

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՅՕՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆՅ ՍԻՆՈՂԻ.

Հանգուցեալ Հայրապետի պատուական նշխարք վայելուչ հանգիսիւ ի հոգ տալանի հանգուցանելուց յետոյ՝ Սինոդի Սրբազան Ատենակալները, ինչպէս Բարձրագոյն հաստատեալ կանոնագրութեան 32-րդ յօդուածի ցուցմանց համաձայն զգուշացած էին Վեհաբանում գտնուած աթոռապատկան կահկարասեաց, նորին Սրբութեան սեպհական դոյից և պաշտօնական թղթոց, նոյնպէս և ապրիլի 24 սկսան ցուցակադրել առանց թոյլտուութեան կողմնակի մասնակցութեանց: Առաջին իսկ օրն իւր զարմանքն բանիւ յայտնում է գերապատիւ Սուքիաս եպիսկոպոսն անդամակցաց Վեհափառ Աթուղիկոսի արկղումն ակնկալութեան հակառակ աննշան գումար գտնուելու մասին և ապա ստիպում է Յակովբ Կիրակոսեանին յայտնել իսկութիւնն: Նա առանձինն խոստովանում է թէ՛ իւր ձեռքում գտնուում է տասն և մի հազար ռուբլի արժեւորման, որոնցից ըստ պատուիրանի Վեհափառ Հայրապետին պէտք է չորս հազարն տայ Տփլիսում գտնուող երկու քահանայից, իսկ մնացորդովն իրան համար մի բնակարան շինէ: Այս յայտնագործութիւնից յետոյ Սրբազան Սուքիաս եպիսկոպոսն հրաւիրում է նորան՝ բերել այդ գումարն և յանձնել վանքին, երբ նա յանձն չէ առնում՝ այն ժամանակ, ապրիլի 25-ին, յետագայ ծանուցագրով հասուցանում է ի տեղեկութիւն Սրբազան Սինոդի:

« Յերիկեան աւուր գերապատիւ անդամք Սրբազան Սինոդիդ ընդ գերազնիւ պրօկուրօրի բարձեալ զկնիք դրանց Վեհաբանի՝ ձեռնարկին ի ցուցակ բերել զկայս հանգուցեալ Հայրապետի ազգիս, յորմէ ընդ աննշան և չնչին իրաց յայտնեցաւ մի հազար ութ հարիւր ռուբլի գումար, յորոց եօթնևտասն արժեւորմանք: Այսպիսի անակնունելի իրողութիւն շուարեաց զիս, ըստ որում ի 1857 ամէ և ցայսօր լինելով հոգեզաւակ նորին Սրբութեան՝ մերձաւոր գիտակ եմ նորոյն կարողութեան, պարգևաբաշխ ձեռաց առ իւրսն ըստ մարմնոյ և առ օտարս, ևս և ջերմեռանդ հարազատութեանն առ Սուրբ Աթոռս և ակնունէի տեսանել գէթ գերեսուն հազար ռուբլիս յարկեղ նորին նաև զկերպասիս և զարծաթեղէնս:

« Արովհետև գերևեցայ ի յուսոյ, ուստի ի հանգարտութիւն խղճիս կոչեցի ի հարցաւորո՞՞ զպարոն Յակովբն Կիրակոսեան, որ խոստովանեցաւ, թէ հանգուցեալ Հայրապետն շաբաթու աւուրբք յառաջ քան զմահն յանձնեալ է ի ձեռս իւր զտասն և մի հազար ռուբլեաց արծաթոյ արժեւորման յաղագս յղելոյ ի նոցունց առ Արսէն քահ. Բագ-

« րատունի ի Տփլիս զերկու հազար արծաթիս, առ Գիւտ քահ. Աղան-
« եանց նոյնչափ, իսկ զմնացորդն տալ ի գին միոյ տան ի բնակութիւն
« ինքեանն:

« Գիտելով քաջ զհեռատես զգուշաւոր վարմունս նորին Օծութեան և
« յիշելով զկտակագիր նորին՝ յորում ստորագրեալ են դեռ յամին 1883
« գերապատիւ Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեան և Մամբրէ վարդապետ
« Սանասարեանց, ղիսոստովանութիւն պ. Յակովբայ գտանեմ թերի, զի
« ոչ յայտնեցան գրաւոր հաւաստիք առ այն, յայս սակս զվերոյգրեւոցն
« հասուցեալ ի գիտութիւն Սրբազան Սինօդիդ՝ մատուցանեմ ընդ սմին
« զթուահամարս տոկոսաբեր դրամաթղթոց հանգուցեալ Հայրապետին՝
« զծանօթ եղեալսն ինձ, որում կարէ վկայել և Սրբազան ներսէս եպիս-
« կոպոսն, և յարգոյաբար խնդրեմ՝ փութալ ի ձեռս առնուլ զհարկաւոր
« միջոցս յազազս ի յայտնութիւն բերելոյ զկորուստն և սրբելոյ զյիշատակ
« անուան հանգուցելոյն ի բազմադիմի իրաւացի բամբասանաց ազգայնոց:

Զանազան կարգի տոմսակներ թիւն է 54, իսկ գումարն 26625: Դոյն
յայտարարութեան հիման վերայ Յակովբը յանձնուում է արդարադա-
տութեան և նորա քեռորդի Բերքի տունն հետախուզուելով գտնուում
11 հազարի դրամատոմսեր, կերպասեղէններ, արծաթեղէններ, մատանիներ
և այլ առարկայք, որոնք չէին կարող նուիրուած լինել և պատկանել մի
սպասաւորի. ուստի և երկուսն էլ բանդարկուեցին մինչև հեռաւոր բնու-
թեան և վճռահատութեան վախճանն:

Ինչպէս ստուգութիւնից յայտնուում է վանքապատկան իրեղէնք, որոնք
գտանուում էին Վեհարանումն գործադրութեան համար, ամբողջովին
պահպանուած են, բացառութեամբ քանի մի արծաթեղէն սակաւարժէք
անօթների, կորուստն վերաբերում է հանգուցեալ Հայրապետի դրամոց,
անկար կերպաս, ասուի և բամբակի կտորեղինաց, զանազան արծաթի կա-
հուց, բաժակների, ափսէների, ընչատուփերի, մատանիների, բաժակակալ-
ների, մոլշտակի և այլն. Գահանայական կամ վարդապետական խաչերի,
մասնատուփների և այլ եկեղեցական նուիրաց կորուստ բնաւին չը կայ, հա-
կառակ լրագիրների անտեղեակ հրատարակութեանց, 2ը կայ կորուստ և Վա-
թուղիկոսի պաշտօնական թղթերի, ըստ որում ամեն ելեմտական մա-
տենների համաձայն ցուցակագրուած և պահպանուում են վախճանեալ
Գեորգ չորրորդի թղթոց և գործոց մօտ: Հաւանական կարծեօք անյայտա-
ցած է Վեհափառ Հայրապետի կտակագիրն, որոյ մասին բազմիցս ինքն
պ. բժշկին, իւր դիւանադպրին և այլոց ակնարկած է, իսկ վերջին ժամա-
նակ ստացած էր գանձարանից Յովհաննէս կաթուղիկոսի հրիտակն ինկատա-
ռութիւն որպիսի հանգամանքները գուշակել են տալիս կտակագրի գոյու-
թիւնն:

Որպէս զի հեռաւոր և մերձաւոր ազգայինք լրագրական անհիմն կամ նպատակաւոր հրատարակութիւններից չը գայթակղուին, հարկ համարուեցաւ առ ժամս վերոյիշեալ յայտնութիւնք ծանուցանել Սրբաղան Սինօգի կողմանէ. ապագայումն նոր լոյս տեսած իրողութեանց համար ընթերցողք անտեղեակ չեն մնալ:

16 Ապրիլի. Վեհափառ Հայրապետի մահուանից յետոյ Սրբազան Սինօգը իւր Ատենապետի տեղապահութեան պաշտօնը յանձնեց Սինօգի երիցագոյն տնօրամ' Գեր. Երեմեայ Եպիսկոպոսին մինչ ցգահակալութիւն նորընտիր Հայրապետի:

3 Մայիս. Ըստ հրահանգութեան Բարձ. Կարգադրութեան, Սրբազան Սինօգը ընդ ձեռն Գլխ. Կառավարութեան Կովկասու ուղարկեց Ծանուցողական Հրովարտակներ Ռուսաստանի և արտասահմանեան բոլոր թեմական առաջնորդներին, նոյնպէս և Կ. Պօլսոյ և Ս. Երուսաղէմի Սրբազան Պատրիարքներին և Տաճկահայոց բոլոր առաջնորդներին, ներկայ գտնուելու Ս. Էջմիածնում՝ նոր Հայրապետի ընտրութեանը՝ պատգամաւորութեամբ, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ընտրողական կարգի համաձայն: Ընտրութեան օրը որոշուած է Մայիսի 3-ին — առաջակայ 1892 թ.:

3 Մայիսի. Ըստ հրամանի Վեհափառ Հայրապետի, Սրբազան Սինօգը պատուիրեց Ռուսաստանի Հայոց բոլոր առաջնորդներին կառավարել ծիսական դպրոցները ամենայն լրջմտութեամբ 1884 թ. կանոնների և 1886 թ. և 1889 թ. Բարձ. բացատրութեանց, և ի Տէր հանգուցեալ Վեհ. Հայրապետի հաստատուած կանոնների համեմատ: Հոգաբարձուների հաստատութիւնը, նոր դպրոցներ բանալը, և առհասարակ բոլոր խնդիրների լուծումն, որոնք կախուած են ամենայն Հայոց Հայրապետի տնօրէնութիւնից՝ թողնել մինչ ցամբաւնալ նորընտիր Հայրապետի՝ յառաքելական Աթոռ Սրբոյն Գրիգորի. որի մասին և տալ տեղեկութիւն համայն ազգայնոց:

Ծ Ա Ն ՈՒ Յ ՈՒ Մ Ն

Ի ՎԱՐՉՈՒԹԵՆԷ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

1. Քննութիւնք ընդունելութեան յաշակերտութիւն Հոգեւոր ձեմարանի Մայր Աթոռոյս Սրբոյ Էջմիածնի կատարին մի անգամ և եթ ի տարւոջ և այն աւուրբք ինչ յառաջ քան զսկիզբն ուսումնական տարւոյ:

2. Ցանկացողք մտանել յաշակերտութիւն ձեմարանիս մատուցեն ինդիր յանուն Ա.Յնապատի-Տէղաւայի, ոչ անագան քան զՀնգետասանն Օգոստոս ամսոյ: (Վան. 71 յօդ.):

3. Ընդ ինդրագրին պարտէ առաջի առնել զվկայագիրս ուսման, բարի վարուց, ծննդեան և մկրտութեան և պատուաստման ծաղկի:

4. Նորեկ աշակերտք և ուսանողք գննին ի բժշկէ ձեմարանիս, որ և տայ Տեսչին զգրաւոր տեղեկութիւն զառողջութենէ նոցա:

5. Ի դպրոցական դասարանս ընկալեալ լինին առհասարակ ուսեալքն ի վարժարանս և կամ հրահանգեալքն յառտնին կրթութեամբ, իսկ յառաջին լսարան՝ ձեմարանիս՝ նոքա միայն, որք ունին վկայագիր աւարտման դպրոցական դասընթացից:

6. Յետ կանոնաւոր հարցաքննութեան ընկալցին յաշակերտութիւն յամենայն դասարանս ձեմարանիս. իսկ վասն մտանելոյ յԱռաջին Լսարան՝ ենթարկեսցին հարցաքննութեան յայն յամենայն առարկայս՝ զորս կարեւոր համարիցի Ուսումնական խորհուրդն:

Ծանօթութիւն: Վասն մտանելոյ յԳ. դասարան պահանջի անթերի գիտութիւն դասընթացից երկուսն՝ եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց. իսկ վասն մտանելոյ ի միւս դասարանս աշակերտք պարտին քննիլ ըստ ծրագրի հաստատելոյ ի Վեհափառ Վաթուղիկոսէն, ի պէտս Բեմայն դպրոցաց:

7. Ցանկացողք մտանել յառաջին լսարան ձեմարանիս վկայագրով աւարտման դպրոցական դասընթացից, վերստին ունին ենթարկիլ հարցաքննութեան յամենայն առարկայս, եթէ ղին աւարտման անցեալ իջէ ի վերայ աստիճան գամ մի:

8. Յետ հարցաքննութեան ընկալեալ լիցին ի շարս աշակերտաց, որք արժանաւոր դատիցին յՈւսումնական խորհրդոյն:

Ինչպէս-իշ: Պահանջի զի ընկալեալքն յաշակերտութիւն լիցին ուշիմք, երկարողիք, փափկաձայնք, բարեկազմք և բարեբարոյք:

9. յԴ. դասարան ձեմարանին ընկալեալ լիցին պատանիք 14 — 16 ամեայք, և ըստ այսմ Համեմատութեան ի յաջորդ դասարանս:

10. Աշակերտք ձեմարանի գիշերօթիկք են ամենեքեան, թէ ճրիւփարժքն և թէ թոշակատուքն, որք ստանան զուսումն, սնունդ, հագուստ և զամենայն առողջապահական խնամն:

11. Թիւ ճրիւփարժից, որ ի հաշիւ Մայր Աթոռոյս, որոշի յայսմ ամի, ըստ բարեհաճ կարգադրութեան Ամենապատիւ Տեղակալին: (Կանոնադր. յօդ. 83):

12. Աշակերտեալքն պարտին կանխաւ մատուցանել ի գրաւ՝ յայսկոյս Կովկասեանք 50 ռուբլիս, իսկ եկեալքն յայլոց վիճակաց Ռուսաստանի կամ ի տար աշխարհաց՝ ռուբլիս 75, որպէս զի հատուցի այդ ի ծախս վերադարձի նոցա ի հայրենիս, ևս և ի գին կորուսեալ և վատնեալ գրենոյ, հանդերձեղինաց և այլոց իրեղինաց:

13. Իւրաքանչիւր թոշակատու վճարեսցէ ի տարին ռուբլիս 200, ի կրկին նուագս. ի սեպտեմբեր և ի յունուար ամիսս:

14. Եթէ թոշակատու ոք ելցէ կամ արձակեսցի մինչև բոլորեալ ուսումնական կիսամեկին, թոշակ նորա ոչ դարձուցի յետս:

15. Յամառնային արձակուրդս, եթէ ծնողք կամ բարերարք կամ միցին տանել զորդիս իւրեանց ի հայրենիս, ծախք երթևեկութեանց նոցա լիցին ի ծնողաց կամ ի բարերարաց:

ՏԵՍՈՒՉ ԶԵՄԱՐԱՆԻ՝ ՍԱՐԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:

ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ-ՎԱՐՉԱԿԱՆ

Յ Ա Ն Ձ Ն Ա Ժ Ո Ղ Ո Վ Ի Յ.

1891 թուի մայիսի 3-ին կազմած Սինոդի օրագրութեան պատճէնը Ռուսոմարանական-վարչական Յանձնաժողովոյս առաքուեցաւ ի գիտութիւն և ի պարտուպատշաճն տնօրէնութիւն: Յանձնաժողովս այսու յայտարարումէ, թէ այսուհետև մինչև ամբառնալն ընտրելի Քահանայապետի ի փառապանծ Գահ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի՝ ա) այլ ևս նորոգ ծխական ուսումնարաններ չը պէտք է բանալ: բ) հաստատուած հոգաբարձուները պէտք է շարունակեն իրանց պաշտօնը: գ) ցուցակի մէջ նշանակած ուսուցիչները և ուսուցչուհիները անփոփոխ վայելում են իրանց արտօնութիւնները, բացի նոցանից որոնք Քաջ Քարայի արտօնութիւն են ստացել: դ) ուսուցիչների նոր ցուցակ չի տպագրուիլ: ե) այն անձանց անունները, որոնք վերջին տարին խնդրամատոյց լինելով հոգեւոյս Հայրապետին՝ արժանացել են Նորին Վեհափառութեան շնորհին, բայց տակաւին չեն մուծուած ցուցակի մէջ՝ առանձին թղթով կը ծանուցանուին վիճակաւոր Առաջնորդներին: զ) պետական և ազգային դպրոցներին նորաւարտները, ելել «նիստի պահանջ»-ած «բարձր»-ի «նիստի» և ցանկան հայոց ծխական ուսումնարաններում ուսուցչութեան պաշտօն փոխել պէտք է զիմեն տեղական վիճակաւոր Առաջնորդներին, որոնք, եթէ հաւանութիւն տան՝ իրանց կողմից պէտք է նոցա վաւերական արտօնագրերը Յանձնաժողովոյս առաքեն, որպէս զի հոգեւոյս Հայրապետի կանոնաց և հրահանգաց համեմատ ստուգուին և պաշտօնի մէջ նոցա նշանակուելու մասին Կովկասեան ուսումնաբանների հոգաբարձուին կանխաւ տեղեկութիւն տրուի:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՃԵՄԱՐՁՆԻ ՎԱՐՉՈՒ- ԹԻՒՆԻՉ:

Սորանով յայտնում ենք ի զիտութիւն համա-
լսարանական ոչսովնաւարտ անձանց, որ առաջի-
կայ սեպտեմբեր ամսից հարկաւոր են ճեմարանում
ուսուցիչներ հետեւեալ առարկաների համար:

1. Ռուսաց Պատմութեան և Ռուսաց Գրական-
նութեան համար (նախկին ուսուցիչ պ. Նիսիցեանցի
դասերը),

2. Ֆիզիքայի և Մատեմատիքայի համար (նախ-
կին ուսուցիչ պ. Խոջայեանցի դասերը),

3. Հայոց լեզուի և Հայոց Պատմութեան հա-
մար (նախկին ուս. պ. Քարամեանցի դասերը),

4. Ռուսաց լեզուի և Բնոյմանութեան Գրականու-
թեան համար (նախկին ուս. պ. Յ. Յովհաննէսեա-
նի դասերը),

5. Ֆրանսերէնի համար (նախ. ուս. պ. Պի-
տանեանի դասերը):

Այս առարկաների դասաւանդութիւնը ստանձ-
նել, ցանկացողները պէտք է վաղօրօք իրենց խընդ-
րազրով զիմէն Լճվաճին՝ Հոգեւոր ճեմարանի Տես-
չին:

ՏԵՍՈՒՉ ՃԵՄԱՐՁՆԻ ՍԱՐԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:

28 Մայիսի 1891 թ.

Է Լ Դ Ե - Զ Ի Կ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Այսու ծանուցանի ի գիտութիւն Տեսչութեանց և աւարտողաց ի թեմական հոգեւոր գպրանոցս, թէ՛ կարեւոր առաքելայք յորս տնին քննիլ ցանկացողք ի մտանել յառաջին ևսորան ձեմարանիս, հետեւեալքն են:

- Կ Ր Օ Ն
1.	Եկեղեցական Պատմութիւն Հայոց, ընդարձակ:
2.	Քրիստոնէական Վարդապետութիւն Հայ եկեղեցւոյ, ընդարձակ:
3.	Արքայան Պատմութիւն Հին և Նոր Առաքարանի, ընդարձակ:
4.	Ծանօթութիւն Աւետարանացն Առկասու, Յովհաննու և Գործոց Առաքելոց:

- ԼԵԶՈՒՔ
1.	Հայոց լեզու, գրաբար շարադրութիւն:	Նիսի թ. ք. քառ. գրադրոցական ձևեր:
2.	Ռուսաց լեզու, շարադրութիւն:	
3.	Ֆրանսերէն լեզու, թարգմանութիւն:	

Այսոքիկ աւարկայք նշանակեալ են վասն այնոցիկ, որք ստացեալ զոլով զվկայական աւարտման զպրոցական ընթացից՝ ցանկան մտանել ի ձեմարան մինչև անցեալ իցէ առաւել քան զամ մի ի թուականէ ստացմանն վկայականի. իսկ եթէ առաւել քան զամ մի անցեալ իցէ ի վերայ, յայնժամ տնին քննել յամենայն աւարկայս զպրոցական ընթացից, ըստ Դ-րդ յօդուածոյ ծանուցման Վարչութեանս: